

ISSN: 2564-7229

e-ISSN: 2630-5941

Cilt: 8, Sayı: 1, Haziran 2024

“SURIYE’NİN GELİNİ” ASKALAN’IN STRATEJİK ÖNEMİ VE I. HAÇLI SEFERİNDEKİ ROLÜ
Zeynep Nur BAYRAM ESKİMEZ

DİNLER AÇISINDAN KUDÜS VE ÖNEMİ
Ümran ÇOKDOĞAN

ŞEYBÂNİLER İLE BÂBÜRLÜLER REKABETİNİN (1500-1599) MEYDANA GETİRDİĞİ
JEO-POLİTİK PARÇALANMA
Abdulkadir MACİT

HANZALA U HİKAYEYA ZAZAKİ Ê HANZALAYİ HANZALA VE ZAZACA
HANZALA HİKÂYESİ
İbrahim DAĞILMA

ANA HATLARIYLA AMERİKAN YAHUDİLİĞİ TARİHSEL SÜREÇ VE GRUPLAR
Sena Nur ERGİN

Kadim Akademi SBD

Sosyal Bilimler Dergisi | Journal of Social Sciences

Cilt: 8, Sayı: 1, Haziran 2024
Volume: 8, Issue: 1, June 2024

ISSN: 2564-7229 | e-ISSN: 2630-5941

Kadim Akademi SBD yılda iki kez (Haziran-Aralık) yayınlanan hakemli bir dergidir. Dergimize gönderilen çalışmalar, alanında uzman en az iki hakemin görev aldığı çift taraflı kör hakemlik sistemine göre incelendikten sonra yayınlanmaktadır.

Bu dergide yayınlanan çalışmaların bilim ve dil sorumluluğu yazarlarına aittir. Yazarlar, çalışmalarının telif hakkına sahiptirler. Yazıların hukuki sorumluluğu yazarlarına aittir. Kadim Akademi SBD, İSNAD Atıf Sistemini benimser.

Kadim Akademi SBD is a refereed journal published twice a year (June-December). The studies submitted to our journal are published after being reviewed by at least two referees who are experts in their fields according to the double blind refereeing system.

The scientific and linguistic responsibility of the studies published in this journal belongs to the authors. Authors have the copyright to their work. Legal responsibility of the articles belongs to the authors. Kadim Akademi SBD adopts the ISNAD Citation System.

Yönetim Yeri | Head Office

Kadim Akademi Derneği
13 Mart Mahallesi, Mehtap Caddesi,
Aksoy Su Apartmanı, Zemin Kat, Artuklu-MARDİN

İletişim | Contact

Tlf: +90 482 212 22 12, Gsm: +905364479699, e-mail: kadimakademidergisi@gmail.com

Sahibi | Owner

Doç. Dr. Ahmet KAYAOĞLU
<https://orcid.org/0000-0002-7713-7342>
Mardin Artuklu University, Mardin, Türkiye
ahmetkayaoglu@artuklu.edu.tr

Yazı İşleri Müdürü | Responsible Manager

Dr. Öğr. Üyesi Cemal Ülke
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/@cemalulke21>
Mardin Artuklu University, Mardin, Türkiye
cemalulke@gmail.com

Editör | Editör

Dr. Öğr. Üyesi Sabahattin BALA
<https://orcid.org/0000-0002-3928-7075>
Mardin Artuklu University, Mardin, Türkiye
sabahattinbala@gmail.com

Sekreterya | Secretary

Abdurrahman AŞLAMACIER
<https://orcid.org/0000-0001-7251-1668>
Mardin Artuklu University, Mardin, Türkiye
asur-abdurrahman@gmail.com

Dil Editörleri | Language Editors

İngilizce | English

Arş. Gör. Mahsun ATŞIZ

 <https://orcid.org/0000-0003-2512-4504>
Mardin Artuklu University, Mardin, Türkiye
mahsunatsiz@artuklu.edu.tr

Arapça | Arabic

Dr. Öğr. Üyesi Mustafa KADAD

 <https://orcid.org/0000-0001-6683-9149>
Mardin Artuklu University, Mardin, Türkiye
mustafakadad@artuklu.edu.tr

Farsça | Persian

Doç. Dr. Esra DOĞAN TURAY

 <https://orcid.org/0000-0002-2499-5239>
Mardin Artuklu University, Mardin, Türkiye
esradogan@artuklu.edu.tr

Alan Editörleri | Field Editors

Doç. Dr. Ahmet KAYAOĞLU

 <https://orcid.org/0000-0002-7713-7342>
Mardin Artuklu University, Mardin, Türkiye
ahmetkayaoglu@artuklu.edu.tr

Doç. Dr. M. Aziz YAŞAR

 <https://orcid.org/0000-0002-4677-1017>
Mardin Artuklu University, Mardin, Türkiye
mehmetazizyasar@artuklu.edu.tr

Doç. Dr. Hıdır APAK

 <https://orcid.org/0000-0002-2330-3093>
Mardin Artuklu University, Mardin, Türkiye
hidirapak@artuklu.edu.tr

Dr. Öğr. Üyesi Cemal ÜLKE

 <https://dergipark.org.tr/tr/pub/@cemalulke21>
Mardin Artuklu University, Mardin, Türkiye
cemalulke@gmail.com

Dr. Öğr. Üyesi Deniz İŞIKER BEDİR

 <https://orcid.org/0000-0001-6890-0513>
Mardin Artuklu University, Mardin, Türkiye
denizbedir@artuklu.edu.tr

Dr. Öğr. Üyesi Mustafa KADAD

 <https://orcid.org/0000-0001-6683-9149>
Mardin Artuklu University, Mardin, Türkiye
mustafakadad@artuklu.edu.tr

Arş. Gör. Elif ÖZDOĞAN ULU

 <https://orcid.org/0000-0001-5489-2049>
Mardin Artuklu University, Mardin, Türkiye
elifozdogan@artuklu.edu.tr

Mizanpaj Editörü | Layout Editor

Abdurrahman AŞLAMACİER

 <https://orcid.org/0000-0001-7251-1668>
Mardin Artuklu University, Mardin, Türkiye
asur-abdurrahman@gmail.com

Ön inceleme ve Son Okuma | Preview and Final Reading

Sema SERCANOĞLU

 <https://orcid.org/0000-0002-5181-2151>
Mardin Artuklu University, Mardin, Türkiye
semasrcn95@gmail.com

Editör Kurulu | Board of Editorial

Doç. Dr. Ahmet KAYAOĞLU

 <https://orcid.org/0000-0002-7713-7342>
Mardin Artuklu University, Mardin, Türkiye
ahmetkayaoglu@artuklu.edu.tr

Prof. Dr. Musa ÖZTÜRK

 <https://orcid.org/0000-0001-8438-1821>
Ankara Yıldırım Beyazıt University, Ankara, Türkiye
musaozturk724@gmail.com

Doç. Dr. Hıdır APAK

 <https://orcid.org/0000-0002-2330-3093>
Mardin Artuklu University, Mardin, Türkiye
hidirapak@artuklu.edu.tr

Doç. Dr. M. Siyabend KAYA

 <https://orcid.org/0000-0001-9614-249X>
Abdullah Gül University, Kayseri, Türkiye
m.siyabendkaya@gmail.com

Dr. Öğr. Üyesi Cemal ÜLKE

 <https://dergipark.org.tr/tr/pub/@cemalulke21>
Mardin Artuklu University, Mardin, Türkiye
cemalulke@gmail.com

Dr. Öğr. Üyesi Deniz İŞIKER BEDİR

 <https://orcid.org/0000-0001-6890-0513>
Mardin Artuklu University, Mardin, Türkiye
denizbedir@artuklu.edu.tr

Doç. Dr. Bilal TOPRAK

 <https://orcid.org/0000-0001-8039-2128>
Düzce University, Düzce, Türkiye
bilaltoprak25@gmail.com

ISSN: 2564-7229

e-ISSN: 2630-5941

Cilt/Sayı: 8/1-Haziran 2024

Volume/ Issue: 8/1-June 2024

İçindekiler | *Table of Articles*

Araştırma Makaleleri | *Research Articles*

- 1 – 11 Zeynep Nur BAYRAM ESKİMEZ
“Suriye’nin Gelini” Askalan’ın Stratejik Önemi ve I. Haçlı Seferindeki Rolü | “*Askalân, The Bride Of Syria*”: *Its Strategic Importance, And Role In The First Crusade*
<https://doi.org/10.55805/kadimsbd.1389215>
- 13 – 32 Ümran ÇOKDOĞAN
Dinler Açısından Kudüs ve Önemi | *Jerusalem And Its Significance For Religions*
<https://doi.org/10.55805/kadimsbd.1420556>
- 33 – 57 Abdulkadir MACİT
Şeybâniler ile Bâbürlüler Rekabetinin (1500-1599) Meydana Getirdiği Jeo-Politik Parçalanma | *Geo-Political Fragmentation Caused By The Rivalry Between The Shaybanids With The Baburids (1500-1599)*
<https://doi.org/10.55805/kadimsbd.1476330>
- 59-72 İbrahim DAĞILMA
Hanzala U Hikayeye Zazaki Ê Hanzalayı Hanzala ve Zazaca Hanzala Hikâyesi | *Hanzala U Storyya Zazakî Ê Hanzalayı Hanzala And The Story Of Zazakî Hanzala*
<https://doi.org/10.55805/kadimsbd.1452317>

Kitap Deęerlendirmeleri | *Book Reviews*

73-75

Sena Nur ERGİN

Ana Hatlarıyla Amerikan Yahudiliği Tarihsel Süreç ve Gruplar | *American Jewry in Outline
Historical Process and Groups*

Atıf: Bayram Eskimez, Zeynep Nur (2024). " 'Suriye'nin Gelini' Askalân'ın Stratejik Önemi ve I. Haçlı Seferindeki Rolü".

Kadim Akademi SBD, C (8), S.1, s.1 - 11

<https://doi.org/10.55805/kadimsbd.1387672>

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Makale Başvuru Tarihi: 07.11.2023

Makale Kabul Tarihi: 23.06.2024

"SURIYE'NİN GELİNİ" ASKALÂN'IN STRATEJİK ÖNEMİ VE I. HAÇLI SEFERİNDEKİ ROLÜ

Zeynep Nur Bayram Eskimez*

Özet

Filistin pentapolisinin (beş şehirden oluşan bir grup) bir parçası olan Askalân şehri, aynı zamanda bir liman kenti olmasından ötürü tarih boyunca önemli bir yerleşim yeri olmuştur. Bu önemini Akdeniz'e olan kıyısı, Kudüs kentine olan yakınlığı ve şehrin limanından Mısır'a erzak sağlıyor oluşu ile kazanmıştır. Askalân şehrinin Kudüs'e olan bu yakınlığı, Kudüs'e egemen olmak isteyen devletler için çok önemli ve stratejik bir anahtar niteliği taşımıştır. Bahsi geçen bu sebeplerden dolayı şehir tarih boyunca ve bilhassa Haçlı Seferleri sırasında çeşitli savaş ve yıkımlarla karşı karşıya kalmıştır.

Birinci Haçlı Seferi sırasında Haçlıların Kudüs'ü işgalinin ardından Askalân şehri, Müslümanların sığınağı olmuş ve hemen ardından Fâtımîler ile Haçlılar arasında Askalân Savaşı meydana gelmiştir. Bu savaş Haçlıların kesin zaferi ile sonuçlanmasına rağmen şehir 1153 yılına kadar Fâtımîlerin elinde kalmaya devam etmiştir. Bu makalede, Askalân Savaşı'nın kesin Haçlı zaferi ile sonuçlanmasına rağmen şehrin niçin Haçlılar tarafından terk edildiği ve Fâtımîlerin elinde bırakıldığı tartışılacaktır.

Anahtar Kavramlar: Doğu Akdeniz, Haçlılar, Fâtımîler, Kudüs, Askalân.

* Mardin Artuklu Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Kudüs ve Filistin Çalışmaları ABD, Kudüs ve Filistin Çalışmaları Yüksek Lisans Öğrencisi, E-mail: znurbyramm@gmail.com, Orcid: <https://orcid.org/0000-000180308387>

Citation: Bayram Eskimez, Zeynep Nur (2024). "The Strategic Importance of Askalân, the 'Bride of Syria' and its Role in the First Crusade".

Kadim Akademi SBD, C (8), S.1, s.1 - 11

<https://doi.org/10.55805/kadimsbd.1387672>

Article Type: Research Article

Application Date: 07.11.2023

Accepted Date: 23.06.2024

"ASKALÂN, THE BRIDE OF SYRIA" : ITS STRATEGIC IMPORTANCE AND ROLE IN THE FIRST CRUSADE

Zeynep Nur Bayram Eskimez**

Abstract

The city of Askalân, which is part of Palestinian pentapolis (a group of five cities), has an important settlement throughout history as it is also a port city. It gained this importance due to its coastline to the Mediterranean, its proximity to the city of Jerusalem and the fact that it provides supplies to Egypt from the city's port. This proximity of the city of Askalân to Jerusalem was a very important and strategic key for anyone who wanted to dominate Jerusalem. For these reasons, the city has faced various wars and destruction throughout history and especially during the Crusades.

After the Crusaders occupied Jerusalem during the First Crusade, the city of Askalân became a shelter for Muslims, and immediately afterwards the Battle of Askalân took place between the Fatimids and the Crusaders. Although this war resulted in the decisive victory of the Crusaders, the city continued to remain in the hands of the Fatimids until 1153. In this article, it is discussed why the Battle of Askalân resulted in a decisive Crusader victory and why the city was abandoned by the Crusaders and left in the hands of the Fatimids, despite its importance.

Keywords: East Meditterrenian, Crusaders, Fatimids, Jarusalem, Askalân.

** Mardin Artuklu University Graduate School of Graduate Studies, Jerusalem and Palestine Studies Department, Jerusalem and Palestine Studies Graduate Student, E-mail: znurbyramm@gmail.com, Orcid: <https://orcid.org/0000-000180308387>

Giriş

Askalân şehri Kudüs'ün 65 km uzaklığında, Yafa ile Gazze arasında yer almaktadır. Şehrin bir limana sahip olması onu ticari yönden önemli kılmaktadır. Suriye ve Mısır'a deniz yoluyla gerçekleştirilen ticaret buradan sağlanmaktadır. Asma yaprakları ve zeytin ağaçlarıyla meşhur olan şehrin Akdeniz bölgesinde oluşu aynı zamanda verimli toprakları olduğunun da göstergesidir.¹ Şehirden ilk defa tarihi M.Ö. 14. yüzyıla veya daha öncesine dayandığı düşünülen ve firavun metni olan Mısır Tell el-Amarna mektuplarında bahsedilmiştir.² Metinde şehrin girişlerinde çevresini kuşatan surlardan ve şehri savunmak için bir kule bulunduğu bahsedilmektedir.³ İslami literatürde şehirden "Suriye'nin gelini" ve "iki gelinden biri" olarak söz edilmektedir.⁴ Günümüze değin Askalân'dan bahseden kırk civarında hadis rivayet edilmiştir. Bunların çoğu mevzu hadistir fakat bu hadislerin mevzu hadis oluşunun yanında, şehirden bahseden çok sayıda hadis rivayetinin bulunması aslında bu şehrin ne kadar önemli olduğunu ve zihinlerde önemli bir yer tuttuğunu göstermektedir.⁵

Askalân şehri, Kudüs'e yakınlığı hasebiyle tarih boyunca birçok savaşa tanıklık etmiştir. Miladi 633 yılında ise şehrin stratejik önemi Ebu Sufyan tarafından anlaşılmış ve bu doğrultuda şehrin fethedilmesi gerektiği Hz. Ömer'e bildirilmiştir. Daha sonra şehir Muaviye tarafından sulh yoluyla alınmıştır.⁶ Sahabeler, şehir alındıktan sonra Askalân'ı Arap İslam ordularının komutası için bir merkez yapıp burada yaşamaya başlamışlardır.⁷ Emevîler zamanında ise Bizanslılar tarafından saldırıya uğramış fakat uzun bir süre geçmeden şehir tekrar geri alınmıştır.⁸ Abbâsîler döneminde Askalân önce İhşidîlere, sonra da Fâtımîlere geçmiştir.⁹

¹ Ayşe Çekiç, *Kudüs'ün Gölgesinde Eyyubi-Haçlı İlişkileri 1171-1250 (Savaş, Diplomasi, Barış)*, 1. bs (Ankara: Gece Kitaplığı, 2020), 134.

² Arif El Arif, *Askalan'ın Tarihi* (Kudüs: Beytül Makdis, 1943), 5; Abdurrahim Ahmed Hüseyin, *Bir Şehrin Hikayesi Mecdel ve Askalan*, t.y., 22.

³ Arif El Arif, *Askalan'ın Tarihi*, 5.

⁴ Yâkut bin 'Abdullah el-Hamavî er-Rûmî el-Bağdâdî, *Mu'cem el-Büldân*, c. IV (Beyrut, 1977), 122; Mustafa Fayda, *Askalan*, c. III (Ankara, 1991), 487.

⁵ Hasan Yerkazan, "İbnü's-Salâh'a Nispet Edilen Müsnedü'l-Hâfiz Osmân b. es-Salâh el-Eserî fimâ verede mine'l-ehâdis fi fazli'l-İskenderiyye ve 'Askalân İsimli Eser Üzerine Bir Değerlendirme", *Eskiye*, 2021.

⁶ İbnü'l-Esir, *El-Kamil fi't-Târîh*, çev. Abdülkerim Özeydin, c. III (İstanbul: Bahar Yayınları, 1991), 84; Süheyl Mehdi, "Askalan'ın Tarihi", *The Academy of Refugee Studies*, 2017, 17; Abdurrahim Ahmed Hüseyin, *Bir Şehrin Hikayesi Mecdel ve Askalan*, 37.

⁷ Arif El Arif, *Askalan'ın Tarihi*, 6.

⁸ Süheyl Mehdi, "Askalan'ın Tarihi", 17.

⁹ Süheyl Mehdi, 18.

Haçlı Seferleri, "kutsal toprakları kurtarmak"¹⁰ sloganıyla yola çıkan, tarih sahnesinin en uzun ve en kanlı savaşlarından birisidir. Her ne kadar savaşın ana sebebinin "kutsal toprakları kurtarmak" olduğu düşünülse de Haçlı Seferlerinin kritik amaçlarından birisi olan "Doğu Akdeniz politikasını" da göz ardı etmemek gerekir. Haçlılar, bu seferler neticesinde Doğu Akdeniz şehirlerini/limanlarını birbirine bağlayarak Akdenizli kimliğe erişmek arzusunu taşımaktadırlar. Haçlılara göre Kudüs'ü Müslümanlardan korumanın yollarından biri de budur. Ayrıca Haçlılar Akdeniz'e hâkim olmak isteyip Türkleri de Anadolu'dan atmak gayesindedirler.¹¹ Bu yüzden Askalân, Haçlılar için stratejik bir şehir olarak temayüz etmiştir.

Yukarıda zikredilen sebebe ek olarak, Askalân'ın Kudüs'e -deniz yönünden paralel-yakınlığı da ayrıca göze çarpmaktadır.¹² Her iki sebep beraber düşünüldüğünde, Askalân'ın Haçlı tarihinde önemi net olarak ortaya çıkmaktadır. Haçlılar, tarih boyunca şehri almak için büyük çaba harcamış, çeşitli girişimlerde bulunmuştur. Askalân şehri çoğu zaman bu girişimlere direnmiş, Haçlıları ağır kayıplara uğratmıştır.

1. Haçlı Seferleri Başlangıcında Askalân Şehri

Kudüs'ü ele geçirmeyi hedefleyen Haçlılar, deniz yoluyla ulaşımı sağlayabilmek için bir liman kenti olan Antakya'yı işgal etmişlerdir. Antakya'nın işgalinden* sonra Haçlı orduları Trablusgarp'tan geçmiş, Beyrut şehrinin yakınlarından ilerlemiş ve sonra da Filistin'deki Kaysariya'ya (Strato) kadar gelmişlerdir.¹³ Buradan Akka kalesine kadar gelen Haçlı birliklerine Papa II. Urbanus'un verdiği vaazdan sonra ilk katılan ve dindar olarak bilinen Kont Raymond katılmıştır. Buna rağmen Akka Kalesi beş hafta kuşatılmasına rağmen Haçlılar burada başarılı olamamışlardır.¹⁴ Bu olay neticesinde Haçlılar, Akka valisi Şeyzer'le anlaşmaya varmış, fidye ödeyerek şehirden geçişlerine izin verilmiştir.¹⁵ Haçlılar anlaşmanın ardından kuşatmayı kaldırıp

¹⁰ Fulcherius Carnotensis, *Kudüs Seferi*, çev. İlcan Bihter Barlas (İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2009), 50; David Nicolle, *Birinci Haçlı Seferi 1096-1099* (Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010), 27; Carole Hillenbrand, *Müslümanların Gözünden Haçlı Seferleri*, çev. Nurettin Elhüseyni, 1. bs (İstanbul: Alfa Tarih, 2015), 47-48.

¹¹ Hillenbrand, *Müslümanların Gözünden Haçlı Seferleri*, 46-48.

¹² Çekiç, *Kudüs'ün Gölgesinde Eyyubi-Haçlı İlişkileri 1171-1250 (Savaş, Diplomasi, Barış)*, 185.

* Antakya işgali: 1097 ve 1098 yılları arasında cereyan eden Haçlıların galibiyetiyle sonuçlanan bir olaydır.

¹³ Carnotensis, *Kudüs Seferi*, 98.

¹⁴ İbnü'l-Esîr, *El-Kamil fi't-Târîh*, çev. Abdülkerim Özaydın, c. X (İstanbul: Bahar yayınları, 1991), 235; Abu'l Farac Gregory, *Abu'l Farac Tarihi*, çev. Ömer Rıza Doğrul, 2. bs, c. II (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basınevi, 1987), 340.

¹⁵ Carnotensis, *Kudüs Seferi*, 97; Raimundus Aguilers, *Haçlılar Kudüs'te*, çev. Süleyman Genç (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2019), 185; Amin Maalouf, *Arapların Gözünden Haçlı Seferleri*, çev. Ali Berkay, 24. bs (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2021), 58.

ilerlemenin daha mantıklı olacağını düşünmüşlerdir¹⁶ çünkü Kudüs'e doğru yürüyüşlerini daha fazla geciktirmek Haçlıları ana hedeflerinden saptırabilirdi.¹⁷

Antakya'nın işgalini ve tüm bu yaşananları duyan Fâtîmi veziri El-Efdâl, Haçlı ordusunun gelişinden önce gerekli tedbirleri alarak Kudüs şehrine İftihârü'd-Devle adında bir vali tayin etmiştir.¹⁸ El-Efdâl, tayin ettiği valiye Kudüs şehrinin duvarlarının onarılmasını ve güçlü bir ordu kurulmasını emretmiştir. Şehirde bunlar yaşanırken, Akka'dan ilerleyen Haçlı ordusu, 7 Haziran 1099'da Kudüs önüne ulaşmış surlar önünde ordugâh kurmuştur.¹⁹ Haçlı önde gelenlerinden Godfrey, Flandery Kontu ve Normandiya Kontu fazla gecikme yaşanmaması adına Kudüs'ü ablukaya almışlardır.²⁰

Fâtîmî ordusu, güçlü surlarla çevrili olan bu şehri Haçlıların ele geçirmemesi için kuşatma aletleri yapmalarını engellemek istemiş, bu amaçla kilometrelerce genişlikteki alanda yer alan ağaçları kesmiş, civardaki bütün kuyuları kapatmış ve zehirlemiştir.²¹ Ayrıca şehirde bol miktarda yiyecek depolamış, hayvan sürülerini Haçlıların istifadesinden uzak tutmak adına çok uzaklara göndermiştir. Fâtîmî veziri El-Efdâl'in tayin ettiği İftihârü'd-Devle, bu hazırlıklar esnasında Mısır'dan da acil yardım istemiştir.²² Fâtîmîlerin aldığı bu önlemler, Kudüs'ü kuşatan Haçlıların durumunu zorlaştırmıştır. Haçlılar, uzun bir kuşatmaya dayanacak durumda değillerdi. 13 Haziran'da Haçlılar tırmanma merdivenleri ve kuşatma kuleleri olmamasına rağmen surlara doğru topluca hücumla geçtiler. Bu ani ve beklenmeyen saldırı Müslümanlar için oldukça şaşırtıcı olmuştu. Zira birkaç gün evvel Haçlıların Zeytindağ'ına yaptığı Hac ziyareti sırasında rastladıkları bir keşiş, ertesi gün hücumla geçerlerse Tanrı'nın onlara zafer kazandıracığını söylemişti.²³ Bu

¹⁶ Peter Malcolm Holt, *Haçlılar Çağı 11. Yüzyıldan 1517'ye Yakındoğu*, çev. Özden Arıkan (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999), 25; Maalouf, *Arapların Gözünden Haçlı Seferleri*, 60; Carnotensis, *Kudüs Seferi*, 97; Gregory, *Abu'l Farac Tarihi*, II:340.

¹⁷ Carnotensis, *Kudüs Seferi*, 95.

¹⁸ Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, çev. Fikret Işıltan, 4. bs, c. I (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2019), 215; İbnü'l-Esîr, *El-Kamil fi't-Târîh*, 1991, X:235; İhsan Süreyya Sırma, *Haçlı Seferleri*, 5. bs (İstanbul: Beyan, 2017), 81.

¹⁹ Carnotensis, *Kudüs Seferi*, 99; Serkan Özer, "Fatîmi-Haçlı İlişkileri (1098-1171)" (Ankara, Gazi, 2015), 52; Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, I:216.

²⁰ Carnotensis, *Kudüs Seferi*, 109.

²¹ Aguilers, *Haçlılar Kudüs'te*, 189; Carnotensis, *Kudüs Seferi*, 102." Bu arada Serazenlerden yeni tehditler gelmekteydi. Düşman kuyu ağızını kapatmış, sarnıçları yıkmış, pınar ağızlarını tıkamişti. Tüm bunlar akıllara "oralarda yaşayanların günahlarından dolayı nehirlere çöllere, su pınarlarını çorak topraklara çeviren" Tanrı'yı getiriyordu."

²² Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, I:216.

²³ Runciman, I:190; Carnotensis, *Kudüs Seferi*; Anonim, *Haçlı Tarihi (Gesta Francorum et Aliorum Hierosolymitanorum)*, çev. Engin Ayan (İstanbul: Selenge, 2013), 153; Aguilers, *Haçlılar Kudüs'te*, 190.

söylemi duyan Haçlılar da aniden saldırıya geçmiştir. Birkaç saat süren saldırıdan sonra Haçlılar başarı elde edemeyip geri çekilmişlerdir.²⁴

Haçlıların yenilgisinden sonra Yafa'ya gelen iki Ceneviz gemisi ve altı İngiliz gemisi Haçlılara yiyecek ve malzeme getirdi.²⁵ Gemilerin geldiği duyulduktan sonra aralarında Raymond Pilet, Achard von Montmerle ve Wilhelm von Sabran'un da bulunduğu sayıları yaklaşık olarak 100 şövalye, 18 Haziran'da Yafa'ya doğru yola çıktılar. Dönüş yolunda otuz şövalye Remle'de ayrılarak Askalân'dan gelen 700 kişilik Fâtîmî ordusuyla çatıştı. Bu çatışma sırasında şövalyelerden Achard von Montmerle ve birkaç kişi öldü. Yardıma koşan Raymond Pilet'in yerinde ve zamanında müdahalesi ile Fâtîmî birlikleri daha fazla dayanamadılar. Fâtîmîleri yenen Haçlılar, bazılarını öldürürken bazılarını da bilgi almak için öldürmemişler sağ bırakmışlardı.²⁶

Yardım için Yafa'ya gelen bu gemilerden ikisi sökülerek ve kuleler yapılmıştır. 13-14 Temmuz'da taarruza geçilmiştir.²⁷ 15 Temmuz günü Godefroi ve adamları Kudüs'e girmişlerdir. Orada korkunç katliamlar gerçekleşmiştir.²⁸ Katliamdan sağ kalan Müslümanlar ve vali olarak görevlendirilen İftihârü'd-Devle, Mihrab-ı Davut'a sığınmıştır. Burada üç gün boyunca Haçlılarla savaşmışlardır. Daha sonra Frenk ordusunun teklifiyle Müslümanlarla anlaşmış ve bunun üzerine Haçlılar Mihrab-ı Davut'u Müslümanlardan teslim almıştır.²⁹ Bu güvence neticesinde Müslümanların canlı olarak buradan ayrılmaları ve Askalân şehrine gitmelerine izin verilmiştir.³⁰ Burada kurtulan Müslümanlar sadece vali ve maiyetidir, geri kalan Müslümanlar şehirden sağ çıkmayı başaramamıştır.³¹

Müslümanlar, Vali öncülüğünde gece vakti yola çıkıp Askalân'a gitmişlerdir.³² Bu süreçte yaşanan katliamlar, komşu şehir ve köy sakinlerinin kalplerinde bir panik dalgasına neden olmuştu. Artık Fâtîmî Halifeliğinin Filistin toprakları, Haçlılara açılmıştı.

²⁴ Carnotensis, *Kudüs Seferi*, 153.

²⁵ Umut Erol, "Kudüs'ün Fethine Kadar Haçlı Donanmaları ve Faaliyetleri" (Ordu, Ordu, 2022), 34; Özer, "Fatimi-Haçlı İlişkileri (1098-1171)", 53; Sırma, *Haçlı Seferleri*, 82; Karen Armstrong, *Kudüs'ün Tarihi-Bir Şehir, Üç Semavi Din*, çev. İrem Sağlamer, 1. bs (İstanbul: Pegasus Yayınları, 2021), 360; Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, I:217.

²⁶ Sırma, *Haçlı Seferleri*, 82.

²⁷ Sırma, 82.

²⁸ Carnotensis, *Kudüs Seferi*, 104; Sırma, *Haçlı Seferleri*, 83; Maalouf, *Arapların Gözünden Haçlı Seferleri*, 60; İbnü'l-Esîr, *El-Kamil fi't-Târîh*, 1991, X:236; Nicolle, *Birinci Haçlı Seferi 1096-1099*, 80.

²⁹ İbnü'l-Esîr, *El-Kamil fi't-Târîh*, 1991, X:236.

³⁰ Carnotensis, *Kudüs Seferi*, 107; İbnü'l-Esîr, *El-Kamil fi't-Târîh*, 1991, X:236.

³¹ İbnü'l-Esîr, *El-Kamil fi't-Târîh*, 1991, X:236.

³² İbnü'l-Esîr, X:235; Carnotensis, *Kudüs Seferi*, 105; Arif El Arif, *Askalan'ın Tarihi*, 30; Aguilers, *Haçlılar Kudüs'te*, 208.

2. Askalân Savaşı (12 Ağustos 1099)

Haçlılar, Kudüs'ün düşüşünü desteklemek ve Avrupa ile tedarik hatlarını güvence altına almak için kıyı şehirlerini ele geçirme konusunda istekli olmuşlardı. Bu nedenle Kudüs'ün işgalinden sonra ilk olarak Akdeniz şehirlerini almayı hedeflediler. Askalân şehrinin Kudüs'e yakınlığı düşünüldüğünde, Kudüs'ün işgalinden sonra El-Efdâl'in katliamdan kurtulan askerî birlikleri ile beraber 14 Ramazan'da Askalân'a varması³³ Haçlılar için bir fırsattı.

Fâtımî veziri Kudüs'te Müslümanlara yapılan işkenceleri öğrendiği için Haçlılara bir elçi gönderip yaptıkları işkenceleri doğru bulmadıklarını söyledi ve onlara sitem etti.³⁴ Haçlılar ise elçinin gönderdiği haberi duyunca savaşın kaçınılmaz olduğunu anlayıp Fâtımî ordusunu hazırlıksız yakalama isteğindeydiler. Haçlılar bu yüzden "Kutsal Haçı" da yanlarına alıp yaklaşmakta olan tehlikeyi anlamak için keşfe çıktılar. "Kutsal kabrin savunucusu" Godefroi, bu keşif için bilgi toplamak suretiyle kardeşi Eustache de Boulogne ve Tankred 'i görevlendirdi.³⁵ Bu keşif sırasında Haçlılar hayvan sürüsü, Arap çobanlar ve kalabalıkla karşılaşmışlardı. Bu kalabalık onları tedirgin etmiş ve bir savaş çıkacağı düşüncesini netleştirmişti.³⁶ Akabinde gelişen karşılaşma sonrasında Haçlılar tahayyül edemeyecekleri kadar ganimet elde ettiklerini kaydetmişlerdir.³⁷ Ele geçirdikleri Arapların bazılarını öldürürken bazılarını ise esir almışlardır. Haçlılar esir aldıkları Araplara, Fâtımî ordusunun sayısını öğrenmek için işkence etmişlerdir. Esirler, El-Efdâl ve ordusunun, Kudüs'ü geri almak ve Frenkleri şehirden çıkarıp esir almak veyahut öldürmek istediğini söylediler. Esir alınan bu çobanlar ordunun sayısını kesin olarak söylemeyip, gitgide sayısı artan bir ordu olduğunu vurgulamışlardır. Muhtemelen bu söylemleri, Haçlıları tedirgin etme arzusunda olmalarından kaynaklanmaktadır. Haçlılar elde ettikleri "deve, öküz, koyun ve keçi"³⁸ sürülerinin, Haçlı askerlerinin dikkatini dağıtmak için Müslümanlar tarafından yolladıklarını düşünüyorlardı.

Fâtımîler ordugâhını El-Mecdel ovasına kurmuştu.³⁹ Bu sırada Haçlı lideri Godefroi sol tarafta, Kont Raymond sağ tarafta, Normandie ve Flandre kontu Tankred ise merkezde bulunarak hareket ediyordu. Fâtımî ordusu Haçlıların gelişinden habersizce Müslümanların söz verdiği donanmanın gelmesini beklemektelerdi.⁴⁰ Bu esnada hazırlıksız olan Fâtımîler, Haçlıların

³³ Hillenbrand, *Müslümanların Gözünden Haçlı Seferleri*, 72.

³⁴ Hillenbrand, 72; İbnü'l-Esîr, *El-Kamil fi't-Târîh*, 1991, X:237; Maalouf, *Arapların Gözünden Haçlı Seferleri*, 61.m

³⁵ Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, I:228.

³⁶ Aguilers, *Haçlılar Kudüs'te*.

³⁷ Aguilers, 218.

³⁸ İbnü'l-Esîr, *El-Kamil fi't-Târîh*, 1991, X:237; Carnotensis, *Kudüs Seferi*, 109; Aguilers, *Haçlılar Kudüs'te*, 220; Arif El Arif, *Askalan'ın Tarihi*, 30.

³⁹ İhsan Süreyya Sırma, *Müslümanların Tarihi*, 3. bs, c. 4 (İstanbul: Beyan, 2017), 346.

⁴⁰ İbnü'l-Esîr, *El-Kamil fi't-Târîh*, 1991, X:237; Carnotensis, *Kudüs Seferi*, 109.

onlara bu denli yakın olduklarını tahmin edemediler. Fâtımî ordusu, Haçlıların ani ve güçlü bir şekilde saldırısına maruz kaldı. Hızlı bir ok yağmuru ile başlayan saldırı sonucunda, yukarıda bahsedilen savaş düzeninde Raymond'un yönettiği sağ cenah Fâtımî ordusunun büyük bir kısmını yok etti.⁴¹ Tankred'in yönettiği müfreze ise ordunun merkezine doğru ilerledi. Savaş sırasında gerçekleşen çarpışma, Müslümanlar hücumu geçmeden Haçlılar lehine gelişmişti. El-Efdâl ve askerleri ise bu durumdan ötürü paniğe kapıldılar ve El-Efdâl, etrafındaki birlikler ile savaş düzenini bozup kalenin daha güvenli duvarları arkasına çekildiler. Haçlılar, Fâtımî askerlerine üstünlük kurarken, Fâtımî süvarileri oldukça zorlanıyordu. Raymond, Fâtımî ordusunu deniz kıyısına kadar püskürttü. Bu sırada Fâtımî ordusunun bir bölümü, civarda bulunan incir ağaçlarının arasına saklandılar.⁴² Ağaçlara saklanan askerler ve birçok Fâtımî askeri, Haçlılar tarafından yakılarak ve ok yağmuruna tutularak öldürüldü. Bu esnada Haçlı kuvvetleri, Fâtımî ordusunun içine doğru ilerlemeye koyuldu. Efdâl ve sağ kalan askerleri, canlarını şehrin içlerine kaçıp oraya sığınmakla kurtardılar. Fâtımî ordusu, gafil avlanması sebebiyle savaş boyunca çok az direniş göstermiş ve birçok askerî hata yapmıştır.⁴³ Savaş en nihayetinde Haçlıların zaferiyle sonuçlandı ve Haçlılar çok büyük bir ganimet elde ettiler. El-Efdâl ise yapacağı bir şey kalmadığından Mısır'a doğru yola çıktı.

3. Askalân Savaşı Sonrası Gerçekleşen Olaylar: Haçlılar Arasındaki Çekişmeler ve Elde Edilen Ganimetler

Fâtımî vezirinin Mısır'a gidişini öğrenen Haçlılar, savaşın sonuçlarını kolaylaştıracağı ümidiyle şehrin surları önünde seferber oldular ve şehri kuşattılar. Bunun üzerine Raymond şehri teslim etmeleri için Askalânlılarla müzakereler yürüttü. Askalân halkı mülklerini Haçlıların saldırılarına karşı güvence altına almak için sadece onunla görüşmek istediler çünkü Askalân halkı, Kudüs'te yaşanan katliamı hatırlıyor ve aynı sonu yaşamak istemiyordu. Daha önceden zikrettiğimiz gibi Kudüs işgali sırasında Mihrab-ı Davut'a sığınan vali ve maiyetindeki Müslümanların, Raymond ile anlaşmalarından dolayı canları bağışlanıp Askalân şehrine gönderilmesi, Askalânlıların da Raymond'dan benzer bir beklentiye girmelerine sebep olmuştur.

Kudüs'te Vali ve beraberindeki Müslümanların anlaşmayla serbest bırakılması olayının tekrar yaşanması riski üzerine, Godefroi ile Raymond arasında tartışma çıkmış ve Godefroi kuşatmayı kaldırmak istememiştir. Bu nedenle Godfrey, Raymond'un halka verdiği hiçbir sözü kabul etmemiş, reddetmiştir. Bu durum Raymond'ı çok kızdırmıştır. Kendisiyle beraber bulunan Normendie ve Flandre kontlarını da yanına alarak kuşatmayı kaldırmış, şehirden çekilmeye karar

⁴¹ İbnü'l-Esîr, *El-Kamil fi't-Târîh*, 1991, X:237; Carnotensis, *Kudüs Seferi*, 109.

⁴² İbnü'l-Esîr, *El-Kamil fi't-Târîh*, 1991, X:109.

⁴³ Arif El Arif, *Askalan'ın Tarihi*, 30.

vermiştir. Yaşanan bu olaydan sonra Arsuf'a doğru yönelmişlerdir.⁴⁴ Raymond'un kuşatmayı terk etmesinden sonra Godefroi yalnız kalmış, yanında bulunan şövalyelerin sayısını düşünerek kuşatmaya devam edemeyeceğini düşünmüş ve kuşatmayı kaldırmıştır.⁴⁵ Bu kargaşadan sonra Askalân halkı şehri teslim etmekten vazgeçmiştir.

Yukarıda zikredildiği gibi Haçlılar arasında bir karışıklık olduğu aşikârdır fakat İslami kaynakların çoğunda Haçlıların Askalân şehrini ganimet karşılığı teslim ettiği görüşü yer almaktadır. İbnül Esir, "Haçlılar Askalân önlerine gelip şehri sıkı bir şekilde muhasara ettiler. Askalânlılar onlara on iki bin, başka bir rivayete göre yirmi bin parça altın verdiler de bunun üzerine Kudüs'e döndüler"⁴⁶ şeklinde olayı kaydetmiştir. Haçlı kaynaklarında da aynı şekilde bir ganimetten söz edilmektedir. Haçlı kronikçisi Carnotensis de olaydan bahsederken Haçlıların bu savaş neticesinde develere yükledikleri paralarla Kudüs'e geri döndüklerini söylemiştir.⁴⁷ Bahsi geçen bu olaylar neticesinde Haçlı ve İslam kaynaklarının kesişen görüşü, Haçlıların karışıklıklar sebebiyle ganimetleri alıp Askalân'ı teslim alamadan geri döndükleri yönündedir.

Sonuç

Haçlı Seferleri, her ne kadar "kutsal toprakları kurtarmak" parolası ile anılsa bile, birçok farklı amaca matuftur. Bu çalışmada, Haçlıların bir diğer hedefi olan Kudüs ve çevresindeki Doğu Akdeniz limanlarını ele geçirme arzusu da büyük önem taşıması sebebiyle tartışılmaktadır. Haçlılar bu niyetlerine uygun olarak, Kudüs işgalinden hemen sonra stratejik ve coğrafi önemi haiz Askalân'a yönelmiştir.

Kudüs işgalinden sonra katliamdan sağ kalan Müslümanlar, Vali İftihârü'd-Devle ile Askalân şehrine gitmişlerdir. Fakat bu durum Raymond ve Godefroi arasında tartışmaya sebebiyet vermiştir. Bu tartışma kazanılan Askalân savaşında da karşımıza çıkmaktadır çünkü Askalân savaşı, Fâtımîlerin hazırlıksız yakalandığı bir savaştır ve taarruza geçmelerine fırsat kalmadan kısa bir süre içerisinde mağlubiyetleri ile sonuçlanmıştır. Buna rağmen Raymond, Kudüs'te Mihrab-ı Davut'a sığınan Müslümanlara verdiği gibi bir güvence ile şehirde yaşayan Fâtımîlerin canlarını bağışlamak istemiştir. Godfrey ise tahmin ettiği şekilde gerçekleşen bu durum üzerine Raymond'un verdiği sözü tanımayı reddetmiştir. Aralarında yaşanan bu tartışmanın sebeplerinden biri de Askalan şehrinin oldukça muhkem kalelerle çevrili olması ve savaşın Haçlılar tarafından kazanılmasına rağmen şehri teslim almanın yine de birçok güçlükler

⁴⁴ Aguilers, *Haçlılar Kudüs'te*, 229.

⁴⁵ Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, I:229.

⁴⁶ İbnü'l-Esir, *El-Kamil fi't-Târîh*, 1991, X:237; İbn Kalanisi, *Şam Tarihini Zeyl I. ve II. Haçlı Seferleri Dönemi*, çev. Onur Özatağ (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2015), 6. Bu olaydan bahsederken 20 bin dinar hazırlanırken Haçlı kumandanları arasında anlaşmazlık çıktığını ve böylece herhangi bir para alamadan elleri boş döndüklerini kaydetmektedir.

⁴⁷ Nicolle, *Birinci Haçlı Seferi 1096-1099*, 82.

barındırmasıydı. Raymond yaşanan bu tartışmalar ve anlaşmazlık üzerine hayli kızmış ve askerlerini de alarak kuşatmadan çekilmiştir. İşte bu noktada, tüm kaynakların ittifakı ile Haçlıların kuşatmadan çekilirken ganimet aldıkları konusunda uzlaşma vardır. Haçlı kronikçisi Carnotensis, ganimetin içeriği hakkında da ayrıntılı bilgiler sunmuştur. Sadece İbn Kalanisi farklı bir görüşle, Haçlılar arasında çıkan tartışma üzerine ganimetin de alınmadan geri döndüğünü söylemiştir. Neticede Haçlıların Askalan'ı alamamış dahi olsalar Kudüs'ü aldıktan sonra bölgenin hinterlandına yönelik amaç ve hedeflerini gösterir bir savaş ve kuşatma olarak gözükmektedir.

Araştırmacıların Katkı Oranı Beyanı	Bu çalışma tek yazarlıdır.
Değerlendirme	Çift Taraflı Kör Hakem
Etik Beyanı	<ul style="list-style-type: none"> * Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. * Bu makale; herhangi bir lisans üstü çalışmadan üretilmemiştir. * Bu makale, sempozyum veya kongre gibi herhangi bir zeminde, özet veya tam metin olarak sunulmamış, özgün bir araştırma makalesidir.
Benzerlik Taraması	Yapıldı – Turnitin
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Declaration of Contribution Rate of Researchers	This study has one author.
Peer-Review	Double Blind Referee
Ethical Statement	<ul style="list-style-type: none"> * It is declared that scientific and ethical principles were followed during the preparation of this study and all the studies utilized are indicated in the bibliography. * This article is not derived from any postgraduate study. * This article is an original research article that has not been presented as an abstract or full text in any ground such as symposium or congress.
Plagiarism Checks	Done – Turnitin
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.

Kaynakça

- Aguilers, Raimundus. *Haçlılar Kudüs'te*. çev. Süleyman Genç. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2019.
- Anonim. *Haçlı Tarihi (Gesta Francorum et Aliorum Hierosolymitanorum)*. çev. Engin Ayan. İstanbul: Selenge, 2013.
- Armstrong, Karen. *Kudüs'ün Tarihi-Bir Şehir,Üç Semavi Din*. çev. İrem Sağlamer. İstanbul: Pegasus Yayınları, 1.Basım, 2021.
- Carnotensis, Fulcherius. *Kudüs Seferi*. çev. İlcan Bihter Barlas. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2009.
- Çekiç, Ayşe. *Kudüs'ün Gölgesinde Eyyubi-Haçlı İlişkileri 1171-1250 (Savaş, Diploması, Barış)*. Ankara: Gece Kitaplığı, 1.Basım, 2020.
- Erol, Umut. "Kudüs'ün Fethine Kadar Haçlı Donanmaları ve Faaliyetleri". Ordu: Ordu Üniversitesi Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2022.
- Fayda, Mustafa. "Askalan" Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. 3/487-488. Ankara: TDV Yayınları, 1991.
- Gregory, Abu'l Farac. *Abu'l Farac Tarihi*. çev. Ömer Rıza Doğrul. C. II. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2.Basım, 1987.
- Hillenbrand, Carole. *Müslümanların Gözünden Haçlı Seferleri*. çev. Nurettin Elhüseyni. İstanbul: Alfa Tarih, 1.Basım 2015.
- Holt, Peter Malcolm. *Haçlılar Çağı 11. Yüzyıldan 1517'ye Yakınoğu*. çev. Özden Arıkan. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999.
- İbn Kalanisi. *Şam Tarihini Zeyl I. ve II. Haçlı Seferleri Dönemi*. çev. Onur Özatağ. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2015.
- İbnü'l-Esîr. *El-Kamil fi't-Târîh*. çev. Abdülkerim Özaydın. C. III. İstanbul: Bahar Yayınları, 1991.
- . *El-Kamil fi't-Târîh*. çev. Abdülkerim Özaydın. C. X. İstanbul: Bahar yayınları, 1991.
- Maalouf, Amin. *Arapların Gözünden Haçlı Seferleri*. çev. Ali Berkay. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 24. Basım, 2021.
- Nicolle, David. *Birinci Haçlı Seferi 1096-1099. İstanbul*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010.
- Özer, Serkan. "*Fatimi-Haçlı İlişkileri (1098-1171)*". Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015.
- Runciman, Steven. *Haçlı Seferleri Tarihi*. çev. Fikret Işıltan. C.III, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2. Basım, 2019.
- Sırma, İhsan Süreyya. *Haçlı Seferleri*. İstanbul: Beyan, 5.Basım, 2017.
- . *Müslümanların Tarihi*. C. 4. İstanbul: Beyan, 3.Basım, 2017.
- Süheyl Mehdi. "Askalan'ın Tarihi". *The Academy of Refugee Studies*, 2017.
- Yâkut bin 'Abdullah el-Hamavî er-Rûmî el-Bağdâdî. *Mu'cem el-Büldân*. C. IV. Beyrut: 1977.
- Yerkazan, Hasan. "İbnü's-Salâh'a Nispet Edilen Müsnedü'l-Hâfız Osmân B. Es-Salâh El-Eserî fî mâ Verede mine'l-ehâdîs Fî fazli'l-İskenderiyye ve 'Askalân İsimli Eser Üzerine Bir Değerlendirme". Eskiye 43 (Mart 2021), 55-76. <https://doi.org/10.37697/eskiye.838001>.

Atıf: Çokdoğan, Ümran (2024). "Dinler Açısından Kudüs ve Önemi".

Kadim Akademi SBD, C (8), S.1, s.13 – 32

[https://doi.org/ 10.55805/kadimsbd.1420556](https://doi.org/10.55805/kadimsbd.1420556)

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Makale Başvuru Tarihi: 16.01.2024

Makale Kabul Tarihi: 22.06.2024

DİNLER AÇISINDAN KUDÜS VE ÖNEMİ

Ümran Çokdoğan*

Özet

Kudüs, semavi menşeli olarak zuhur eden Yahudilik, Hristiyanlık ve İslâmiyet gibi dinlerde mukaddesiyatı doruk noktasına ulaşmış ve içerisinde farklı kültürleri aksettiren bir şehirdir. Bu bağlamda Kudüs, ilahi dinlerin perspektifinde hem geçmişin hem de geleceğin gönüldaş bir beldesi olarak nitelendirilmiştir. Bu çalışmada Kudüs'ün çeşitli dönemlere öncülük ettiği ve deneyimlediği teolojik ve kültürel yansımanın semavi dinler yönünden ehemmiyeti analiz edilmeye çalışılacaktır. Bu doğrultuda Hz. İbrahim'den itibaren Hz. Musa, Hz. Davud, Hz. Süleyman ve Hz. Muhammed'in dönemine kadar geçen süreçte, Kudüs'te gerçekleşen bazı toplumsal ve teolojik vakalar incelenmiş ve bu konu hakkında önem arz eden bazı bulgulara ulaşılmıştır. Tarih sürecinde ilk olarak, Kenan topraklarında birtakım olumsuzluklar yaşayan Yahudilerin, Mısır'a doğru intikalleri sağlansa da bazı problemlerle yüz yüze kaldıkları aktarılmaktadır. Yahudilerin yaşadığı bu vakaları nihayetlendirmek üzere, Hz. Musa'nın öncülüğünde vadedilen topraklara doğru tekrar bir göç hareketinin yaşandığını görmek mümkündür. Kral Davud, Kudüs'ü başkent olarak ilan etmiş ve Yahudilerin tek çatı altında yaşamalarını sağlamıştır. Kudüs'te bulunan ve inşası Kral Süleyman döneminde yapılan *mâbed*, Yahudiler açısından önem atfeden seçkin bir yapı olarak kabul edilmektedir. Mâbed, tarihin farklı dönemlerinde Babil ve Romalılar tarafından, büyük bir tahribata maruz kalmıştır. Kudüs, Hz. İsa'nın yaşadığı ve irşat görevini yerine getirdiği bir coğrafya olarak tarif edilmektedir. Bu minvalde hem "son akşam yemeği" *Evharistiya'nın* bu mevkide zuhur etmesi hem de bölgenin hac mekânı olarak addedilmesinden dolayı Hristiyanlık nezdinde ehemmiyetli bir yere sahip olduğu görülmektedir. Ayrıca Müslümanların ilk kiblesi statüsünde olan *Mescid-i Aksâ'ya* kucak açıp, *İsrâ* ve *Mirâc* gibi hadiselerle ev sahipliği yapan Kudüs, İslâm âleminde önem arz eden bir konumda yer almaktadır. Bu makalede ilahi dinlerden olan Yahudilik, Hristiyanlık ve İslâm çerçevesinden Kudüs'ün teolojik ve kültürel değerleri; peygamberlerin Kudüs'teki yaşam dizisi ve faaliyetlerini, tarihsel süreç içerisinde metodolojik olarak tetkik edilmeye gayret gösterilecektir. Bu incelemeyi tatbik ederken semavi

* Mardin Artuklu Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü İslâmî İlimler ABD, Kelâm Bölümü Yüksek Lisans Öğrencisi,
E-mail: umrancokdogan@gmail.com, Orcid: <https://orcid.org/0009-0004-3757-9834>

dinlerin Kutsal Kitapları, tez, makale ve konuyla ilgili bazı kitaplardan istifade edilmiştir. Yapılan bu çalışmanın neticesinde ilahi dinlerin peygamberleri, hükümdarları ve dinler tarihinde aktif rol alan bazı şahsiyet ve devletlerin yaşadıkları sosyo-kültürel ve dinsel hadiselerle paralel, Kudüs'ün önemi aktarılmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kavramlar: Kudüs, Yahudilik, Hristiyanlık, İslâm, Mâbed, Mescid-i Aksâ.

Citation: Çokdoğan, Ümran (2024). "Jerusalem And Its Significance For Religions".

Kadim Akademi SBD, C (8), S.1, s.13 - 32

<https://doi.org/10.55805/kadimsbd.1387672>

Article Type: Research Article

Application Date: 16.01.2023

Accepted Date: 22.06.2024

JERUSALEM AND ITS SIGNIFICANCE FOR RELIGIONS

Ümran Çokdoğan**

Abstract

Jerusalem is a city that has reached the pinnacle of holiness in the Abrahamic religions of Judaism, Christianity and Islam, reflecting the diverse cultures in its midst. The significance of the region has been characterised as a kindred spirit of both the past and the future for Abrahamic religions. The importance of theological and cultural contemplation in Jerusalem throughout various eras with respect to the Abrahamic religions is noteworthy. In this context, the study of the social and theological events that occurred in Jerusalem from Abraham to Moses, David, Solomon and Muhammad, and their subsequent impact, has provided important insights into this subject. Throughout history, the Jews faced difficulties in the land of Canaan and had to migrate to Egypt. Later, they migrated again to the Promised Land under the leadership of prophet Moses. King David ensured that the Jews lived under one roof by establishing Jerusalem as the capital. The Temple, constructed during King Solomon's reign, is of great value for the Jews, but it has been destroyed twice throughout history by the Babylonians and Romans. Jerusalem described in Christianity as the holy place where Jesus Christ carried out his mission of guidance and revelation. The Eucharist, also known as the "Last Supper," holds a significant role in Christianity due to its occurrence in the region and as a place of pilgrimage. Jerusalem also has an important place in the Islamic world. It is home to the al-Masjid al-Aqsa, which has the status of the first Qibla for Muslims, and as the place of Isra and Miraj.

This paper methodically examines the theological and cultural values of Jerusalem within the framework of the divine religions which are; Judaism, Christianity and Islam considering the lives and prophetic activities of the prophets in the historical. Drawing on a methodological framework that utilize the holy books of the Abrahamic religions, theses, articles and scholarly books. The research highlights the importance of Jerusalem within the socio-cultural and religious events experienced by prophets, holy figures and states throughout history.

** Mardin Artuklu University Institute of Graduate Studies, Department of Islamic Sciences, Department of Kalam Graduate Student E-mail: umrancokdogan@gmail.com, Orcid: <https://orcid.org/0009-0004-3757-9834>

Keywords: Jerusalem, Judaism, Christianity, Islam, Temple, Al-Aqsa Mosque.

Giriş

Kudüs şehri ve etrafı, yüzyıllardır toplumlar arasında kutsal olarak kabul edilen bir coğrafyadır. Bilhassa Yahudiler, Hristiyanlar ve Müslümanların Kudüs ile ilgili birçok gelişmeyi kayıt altına aldıkları görülmektedir. Bu sayede Kudüs, tarih, din, siyaset ve arkeoloji gibi birçok alanda kendine yer edinmeyi başarmıştır.¹ Kudüs, Lut Gölü'ne 24 kilometre, Akdeniz'e ise 52 kilometre uzaklıkta bir bölgede bulunmaktadır. Referans olarak Mescid-i Aksâ kabul edilirse, Kudüs'ün deniz seviyesinden yüksekliği 747 metredir. Geçmiş dönemlerde veya günümüz dünyasında Kudüs'ün önemiyle ilgili bir tespit yapılırsa, ilahi dinler açısından hem sosyo-kültürel hem de kutsallık açısından çeşitli amaçların kesiştiği bir merkez olduğu görülebilir. Deyim yerinde ise Kudüs'ü, Yahudiler, Hristiyanlar ve Müslümanlar perspektifinden bir buluşma noktası olarak görmek mümkündür. Şehrin bir tarafında Müslümanların ehemmiyet atfettiği Mescid-i Aksâ, kentin diğer bir bölümünde Yahudilerin kutsal kabul ettiği Ağlama Duvarı, diğer bir köşede ise Hristiyan âlemi açısından değerler simgesi olarak isnat edilen Kıyamet Kilisesi yer almaktadır. Bu çeşitliliğin neticesinde, tarihin her sahnesinde farklı inançlarla bezenmiş ve milletler açısından benzersiz vasıflara sahip olan Kudüs, ne var ki kargaşaların ve mücadelenin bitmediği, asırlar boyunca sürgünlerin yaşandığı bir bölge olarak nitelendirilmektedir. Tarihin her döneminde birçok din, uygarlık ve kültüre kucak açan Kudüs, MÖ 18 ve 19. yüzyıllar arasında kayıt altına alınan Mısır arşivlerinde ismine rastlanan bir şehirdir.²

MÖ 14. yüzyılda Tell Amarna namelerinde, Kudüs'ün *Urusalim* olarak adlandırıldığı görülmektedir. Geç Asurluların belgelerinde *Urusilimmu* ya da *Ursalimmu*, İbranice'nin Masoretik verilerinde ise *Yruşlm* veya *Yeruşalayim* olarak geçmektedir. Eski Kutsal Kitap'ın Aramice yazılarında ise *Yeruşalem* formatında bir söylem hâkimdir. Grekçe'de *Hierosolyma* ismi kentin kutsallığını; (hieros/kutsal) aksettirmektedir. Kudüs'ün ismi, Latince'ye *Jerusalem* ile *Jerosolyma* şeklinde geçmiştir. Batı'da, Kudüs'ün ismi Jerusalem olarak telaffuz edilmektedir.³ Kutsal Kitap'ta Kudüs'e; "*Ey doğruluk yurdu, Ey Kutsal Kent*,"⁴ *Tanrı Kenti*,⁵ *Rabb'in Kenti*,⁶ *Kutsal Kent*⁷ gibi bazı isimler verilmiştir. Kitâb-ı Mukaddes'te yer alan bu isimler, Arapça dil ailesinde *feyz*, *mübarek* ve bereketli anlamlarına karşılık gelen "Kudüs" olarak adlandırılmaktadır. Kudüs, Aramice Kudşa kelimesinden meydana gelmiş olup ayrıca, "mâbed" kelimesi olarak da kullanılmaktadır. Romalıların, Kudüs'e verdikleri isim *Aeliya'dır*, Müslümanlar ise *İliya* veya *Beyt'ül-Makdis* şeklinde

¹ Karen Armstrong, "Kudüs'ün Tarihi: Bir Şehir Üç Semavi Din", çev. İrem Sağlamer, *Milel ve Nihal Dergisi* 19/1 (2022), 110.

² Hüseyin Köftürücü, "Semavi Dinler Bağlamında Kudüs", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 13/71 (2020), 1055.

³ Ömer Faruk Harman, "Kudüs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 01 Aralık 2023).

⁴ *Kitâb-ı Mukaddes* (Erişim 02 Ocak 2024), Yar. 31:23.

⁵ Mez. 46:4.

⁶ Mez. 48:8.

⁷ Neh. 11:18.

zikrederler. İbranicede Beyt'ül-Makdis, (Bet ha-Mikdaş'a) formunda görmek mümkündür.⁸ Kur'ân-ı Kerim'de, Kudüs'ün ismi dolaylı olarak ayette, Mescid-il Aksâ litürjisinde geçer ve etrafı mübarek bir belde olarak ifade edilir.⁹ Arapça lügatinde, *aksâ* sözcüğü uzaklık kelimesi ile eş anlamlıdır, bu nedenle yörenin Mekke'ye olan mesafesinden dolayı bu isimle anıldığı ihtimali yüksektir.¹⁰

Kudüs, hadis literatüründe, Mekke'de bulunan Beytullah'tan sonra en eski ikinci mekân olarak tarif edilir.¹¹ İslâm'ın ilk devirlerinde Kudüs, her ne kadar Mescid-i Aksâ olarak ifade edilmek istense de asıl gaye, bölgedeki *Harem-i Şerif'i* işaret etmektir. Kudüs, geçmiş dönemlerde birkaç yıkımla yüz yüze kalmıştır. Roma İmparatoru, bölgeyi restore ettikten sonra Kudüs'e Aeliya, *Colonia* ve *Capitolina* adlarını vermiştir. Kudüs, Roma'nın sömürge alanı olmasından dolayı Colonia (koloni) olarak anılmış, imar aşamasında olması ve yenilenmesi Romalı Hadrian'a dayandırılması sebebi ile *Aelius'a* veya Aeliya; kentin Jupiter Capitolin'e armağan edilmesinden ötürü de Capitolina gibi isimlerle zikredilmiştir.¹² Kutsal Kitap'ın metinleri incelendiğinde, bizzat Yeruşalayim veya Kudüs isimlerinin bulunmamasına rağmen, Şalem adında bir şehrin yer aldığı tespit edilmiştir. Kudüs kelimesinin kökeni, Kutsal Kitap'ta Hz. İbrahim'in çağdaşı olarak tanımlanan Melkisedek ile ilişkilendirilerek ortaya çıktığı görülmektedir.¹³

Kutsal Kitap'a göre, *Moriya (Moriah)* yöresindeki dağın, Hz. İbrahim'in, oğlu İshak'ı Tanrı'ya adamak istediği mekân olarak tarif edilmesi ve ilerleyen süreçte Hz. Süleyman tarafından inşa ettirilen mâbedin de tam olarak Moriya alanında tasarlandığı inancı, Yahudiler arasında kabul görmektedir.¹⁴ Yahudi kaynaklarına göre, otuz yaşında kral olan Hz. Davud, ayrı yaşayan 12 Yahudi kabilesini tekrar bir araya getirme isteğini gerçekleştirmiştir. Kral Davud, Kudüs'ü ele geçirdikten sonra şehri başkent ilan etmiş ve Yahudilere, altın çağ olarak nitelendirilen müreffeh bir ortam sağlamıştır.¹⁵ Yahudilerin temel kanaatine göre, Kudüs'ün inşası Kral Davud vasıtasıyla oluşurken, mâbedin teşekkül merhalesi ise Kral Davud'un oğlu, Hz.

⁸ Köftürücü, "Semavi Dinler Bağlamında Kudüs", 1055.

⁹ *Diyanet Kur'an* (Erişim 02 Aralık 2023), el-İsrâ 17/1.

¹⁰ Nebi Bozkurt, "Mescid-i Aksâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 01 Aralık 2023).

¹¹ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhari, *el-Câmi'uş-Şahîh*, çev. Mehmet Sofuoğlu (İstanbul: Ötüken Yayınları, 1434/2013), "Enbiya", 10 (No. 40).

¹² Harman, "Kudüs".

¹³ Yar. 14:18.

¹⁴ Yar. 22:2, 2.Ta. 3:1. Hz. İsmâil ve Hz. İshak'ın kurban edileme hadisesinde farklı görüşler bulunmaktadır: Kutsal Kitap'ta Hz. İshak'ın kurban edildiği belirtilirken, Kur'an'ı Kerim'de daha kapalı ve yoruma açık bir ifade kullanılmaktadır. Bu konuda bk. Ömer Faruk Harman, "İsmâil", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 05 Aralık 2023).

¹⁵ Serpil Akbiyik, *Babil Esareti'nin Yahudiler Üzerindeki Sosyal, Kültürel ve Dini Etkileri* (Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010), 12-13.

Süleyman tarafından gerçekleştirilmiştir.¹⁶ Kral Süleyman'ın ilk yılları lüks, ihtişamlı ve zafer dolu bir dönem olarak geçmiştir. Nihayetinde Kral Süleyman'ın tahta oturma olayı Kitâb-ı Mukaddes'te şöyle ifade edilmektedir: "*Kâhin Sadok, Kutsal Çadır'dan yağ dolu boynuz kabı alıp Süleyman'ı meshetti. Boru çalınca bütün halk "Yaşasın Kral Süleyman!" diye bağırdı. Herkes kaval çalarak Süleyman'ın ardından yürüdü. Öyle sevinçliydi ki, seslerinden adeta yer sarsılıyordu.*"¹⁷ Kral Süleyman'dan bilahare şehirde huzursuzluk vuku bulmuş ve Babil hükümdarı Nebukadnezar, yaşanan bu kaosu fırsat bilerek Kudüs'ü işgal etmiş ve mâbedi yıkmıştır.¹⁸ MÖ 444'te Zerubbabel zamanında Süleyman Mâbedi onarılmış ve bu girişim halk tarafından coşkuyla karşılanmıştır.¹⁹ Babil tutsaklığından sonra Kudüs, MÖ 538'de Persler, MÖ 322 tarihinde Büyük İskender, MÖ 198'de Mısır ve Roma egemenliğine girerek işgal altında kalmıştır. MS 70 senesinde Roma, mâbedin batı yönüne denk gelen bir bölüm hariç, Kudüs'te bulunan diğer birçok alanı yağmalamıştır.²⁰

Kudüs, Hristiyanlar tarafından zapt edildikten sonra şehrin onarımı ve düzenlemesi konusunda herhangi bir planlama yapılmamıştır. Bu bağlamda, Kraliçe Helena'nın şehirde bulunmasından dolayı Hristiyanlık esintisi bölgede hissedilmiş ve Kudüs'te birçok kilisenin inşası gerçekleşmiştir.²¹ İslâm'ın verilerine göre, Kudüs'te yaşayan Yahudiler, Ebu Ubeyde'den Şam'ın bazı şehirlerinde gerçekleştirilen ahitler ile münhasır olarak kendilerine güvenli bir ortamın sağlanmasını ve bu emin koşulların bizzat Halife tarafından gerçekleştirilmesini talep etmişlerdir. Hz. Ömer, 638'de bizzat Kudüs'e giderek Yahudilerin bu isteklerine cevap vermiş ve gerekli mutabakatı gerçekleştirmiştir.²² Kudüs'ü, birkaç farklı periyotlarda değerlendirmek gerekirse; ilk olarak, Hz. Ömer'in şehri fethetmesinden Haçlı ordusunun Kudüs'ü çevrelemesine kadar geçen süreçten bahsedilebilir. Diğer dönemlerde önemli aktörlerden olan Memlükler ve Osmanlı gibi devletler, bölgede huzur ve istikrarı tesis etmek ve kenti iyileştirmek amacıyla birtakım faaliyetlerde bulunmuşlardır. Emevi Devleti'nin parlak dönemini yaşatan Abdülmelik b. Mervan'ın Kudüs'te bulunan mukaddes kaya üzerine *Kubbetü's-Sahre* gibi mimari bir eseri inşa etmesi, sosyolojik ve dini açıdan olumlu yönde algılanabilecek çalışmalar içerisinde yer almaktadır.²³ Abbasîler döneminde Filistin ve çevresinde belirgin çalışmalar yapılmamış olmasına rağmen,

¹⁶ İslâm Konferansı Teşkilatı Kudüs Komitesi, *Kudüs (Tarihi Belge)*, çev. Acar Tanlak (Suudi Arabistan: General Secreteriat, 1988), 4.

¹⁷ 1Kr. 1:39-40.

¹⁸ Akbıyık, *Babil Esareti'nin Yahudiler Üzerindeki Sosyal, Kültürel ve Dini Etkileri*, 19-20.

¹⁹ Bozkurt, "Mescid-i Aksâ".

²⁰ Köftürücü, "Semavi Dinler Bağlamında Kudüs", 1056.

²¹ Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, çev. Fikret Işıltan (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989), 1/31.

²² Nuh Arslantaş, *Emeviler Döneminde Yahudiler* (İstanbul: Bilimevi Yayın, 2005), 63-64.

²³ Nebi Bozkurt, "Kubbetü's-Sahre", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 07 Ocak 2024).

Kudüs'ün ehemmiyetli bir ilim ve eğitim-öğretim merkezi olduğunu görmek mümkündür.²⁴ 1099'da gerçekleşen I. Haçlı seferi ile Kudüs'e yönelen Batılı güçler, şehre saldırıp her yeri talan etmişlerdir. 1187 Hittin savaşı ile Selahaddin Eyyubi, Filistin'i Haçlılardan alarak Kudüs'ü yaşanabilir bir duruma getirmiş ve daha önce sürgün edilen Yahudilerin geri dönmelerine olanak sağlamıştır.²⁵ Tarihin bir başka şeridinde Memlûk Devleti tarafından bayındır bir duruma getirilen Kudüs;²⁶ 1516 Mercidabık harbi ile Yavuz Sultan Selim döneminde, Memlûklerden alınıp Osmanlı Devleti'nin himayesine girmiştir. Kanuni Sultan Süleyman'ın emriyle kutsal yerlerin koruma altına alınması kararı çıkartılmış ve bölgenin işgalci güçlerden muhafaza edilmesi amacıyla Kudüs'ün etrafı surlarla çevrilmiştir.²⁷ İngilizler, 1917'de Kudüs'ü sömürgesi alanına alarak; Akka, Hayfa, Nablus gibi bölgeleri işgal etmiştir.²⁸ 1947'deki Birleşmiş Milletler toplantısında, bölgede bir Yahudi Devleti ve bir Arap Devleti kurulması kararı oy birliğiyle kabul edilmiştir. Takriben bir sene sonra, takvimler 1948'i gösterdiğinde, ABD Başkanı Truman ve SSCB tarafından verilen demeçler neticesinde İsrail Devleti tanınmış ve kurulması resmen onaylanmıştır.²⁹

1. Yahudilik Bağlamında Kudüs

Yahudiliğin inanç ve değerler sisteminde, yeryüzünün en ihtişamlı şehri Kudüs olarak kabul edilir. Bölgede *Bet-Hamikdaş* (Kutsal Ev), olarak adlandırılan mâbed, İslâm geleneğinde Mescid-i Aksâ olarak bilinir. Yahudiler, Tanrı'ya kavuşma günü ve haşredilmenin Kudüs'te başlayacağı inancıyla, bu kenti dünyanın en kutsal ve benzersiz güzelliklere sahip bir bölgesi olarak değerlendirirler. Bu sebeple Yahudiler, dua ederken yönlerini Kudüs'e doğru çevirirler. Ayrıca, Yahudiliğin dini literatüründe benimsenen *Mehdi* tasavvurunun, doğrudan Kudüs'te zuhur edeceği inancı da hâkimdir.³⁰

Yahudilerin Kudüs'e karşı duydukları içten muhabbetin temel faktörü, birkaç nedenden dolayı hâsıl olmaktadır. Bunlar; Hz. İbrahim'in, oğlu İshak'ı Tanrı'ya adaması için Moriah

²⁴ Albercht Noth, *Müslüman ve Hristiyanlıkta Kutsal Savaş ve Kutsal Mücadele*, çev. İhsan Catay (İstanbul: Özne Yayınları, 1999), 147-150.

²⁵ Hüseyin Kaygısız, *Filistin'e Yapılan Yahudi Göçleri (1881-1917)* (Kilis: Kilis 7 Aralık Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014), 10.

²⁶ Muhammet Enes Midilli, "Memlûkler Döneminde Kudüs'te Niyâbetin ve Dört Kâdıkkudâtlığın Kuruluşu", *Tasavvur / Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 8/2 (2022), 1306.

²⁷ Feyza Betül Köse, "Osmanlı Dönemi Kudüs'ünde Mimari Çalışmaları", *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 29 (2017), 29.

²⁸ Hasan Karaköse, "Filistin ve Kudüs Meselesine Genel Bir Bakış (XIX. Yüzyılın Ortasından XX. Yüzyıl Ortalarına Kadar)", *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 4/2 (2018), 156.

²⁹ Abdülvehap Ballı - Ali Fuat Gökçe, "Yahudi Göçleri ve Yahudi Kimliğinin Oluşumu", *İletişim ve Diplomasi Dergisi* 5 (2021), 74.

³⁰ Şinasi Gündüz (ed.), *Yaşayan Dünya Dinleri* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2007), 214; Köftürücü, "Semavi Dinler Bağlamında Kudüs", 1056; Fuat Aydın, "Yahudiler/Yahudilik Açısından Kudüs", *Çorum İlahiyat Fakültesi Dinler Tarihi Anabilim Dalı Kudüs Toplantısı*, (2018), 214.

Tepesi'ne nakletmesi,³¹ Kral Davud'un, Kudüs'te bir otağ kurup içine ahid sandığını bırakması³² ve Kudüs'ün "*Davud'un Kenti*"³³ olarak adlandırılması gibi etkenlerdir.

Yahudilik öğretisinde Mescid-i Aksâ'nın güney batısında yer alan Kral Davud'un naaşı, hususi bir ehemmiyete sahiptir. Kral Davud'un mezarının keşfedilmesi, Kudüs Krallığı döneminde Sion Dağı'ndaki kilisenin inşa edilmesi fikri ile bağlantılı olması muhtemeldir. O zamanlar kilisenin yapımı için çalışmalar başlanmış ve bu süreçte mağaranın içerisinde bir mezar bulunmuştur. Makberde altın taç ve bir asaya tesadüf edilmesi malumatlar içerisinde. Kral Davud'un mezarı, inşa edilen kilisenin yapısı ile bir parça olarak kalmış, fakat daha sonra kilise cami niteliği kazanmıştır. 1948'den sonra Yahudiler'in girişimi ile Kral Davud'un metfeni, ibadet mekânına çevrilmiştir.³⁴

Ağlama Duvarı, Tapınak Dağı'nın batı tarafında bulunan bir yapıdır. İbranice'de ismi, *Ha Kotel ha Ma'aravi*³⁵ olan bu duvar, Yahudiler tarafından tarih boyunca büyük öneme sahip bir yapı olarak değerlendirilmiştir. Bu duvar, Kral Süleyman tarafından inşa edilen mâbedin son parçası olarak kabul edilir.³⁶ MÖ 586 yılında Babil Kralı Buhtunnasır'ın direktifiyle mâbed talan edilip yıkılmıştır. İlerleyen zamanlarda mâbedin yeniden inşa edilmesine rağmen, MS 70 tarihinde Titus'un girişimiyle mâbedin tekrar yağmalandığına tarih şahit olmuştur.³⁷ Kanuni Sultan Süleyman döneminde Kudüs'ün imarına çok özen gösterilmiş; şehrin etrafı çevrelenmiş; cami, su kemerleri ve çeşmeler gibi mimari eserler yaptırılmıştır.³⁸

Ağlama Duvarı, Yahudiler için büyük bir simgesel öneme sahiptir; Süleyman Peygamber'e duyulan hasreti aksettirmek, saygı ve sevgiyi sergilemek ve ağlama eşliğinde dua edilen bir mekân olarak kabul edilir.³⁹ Ayrıca Yahudiler, dileklerini bir kâğıda yazıp daha sonra bu kâğıtları duvardaki taşların arasına yerleştirme geleneğini sürdürmektedir. İcra edilen bu uygulama Orta Çağ'dan bu güne dek süregelen bir alışkanlık olarak devam etmektedir.⁴⁰

³¹ Eldar Hasanoğlu, "Tanah'a Göre Kudüs'ün Kutsallaşma Süreci", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 24/2 (2015), 136.

³² Yusuf Basalel, *Yahudi Tarihi* (İstanbul: Üniversal Din Hizmetleri ve Yayıncılık, 2000), 40.

³³ 2Sa. 5:9.

³⁴ Köftürcü, "Semavi Dinler Bağlamında Kudüs", 1056.

³⁵ Zehra B. Güney, "Ağlama Duvarı mı? Burak Duvarı mı?", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi* 5/15 (2018), 63; *Gündüz, Yaşayan Dünya Dinleri*, 571.

³⁶ Güney, "Ağlama Duvarı mı? Burak Duvarı mı?", 63.

³⁷ Aydın, "Yahudiler/Yahudilik Açısından Kudüs", 114.

³⁸ Köse, "Osmanlı Dönemi Kudüs'ünde Mimari Çalışmaları", 28-29.

³⁹ Hikmet Tanyu, "Ağlama Duvarı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 01 Aralık 2023).

⁴⁰ Arzu Cebe, "Semavi Dinlerin Oluşturduğu Kültürlerde Kudüs Ve Kutsallık Kavramı.", *Türk ve İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 4/13 (2017), 375.

Kudüs'te bulunan Zeytin Dağı, Yahudiler, Hristiyanlar ve Müslümanlar için manevi hissiyatı yüksek bir kutsiyete sahiptir. İslâm tarihinde hususi bir konumda nitelenen Zeytin Dağı, birkaç sahabe mezarına ev sahipliği yapması nedeniyle Müslümanlar tarafından ihtiram gören bir mekândır. Hristiyanlık nezdindeki önemi, dağın alt kısmında yer alan Hz. Meryem'in türbesi, Meryem Ana Kilisesi, Uluslar Kilisesi ve Gözyaşı Kilisesi gibi değerli mekânların bulunmasıdır. Yahudilikte ise *Mesih'in*, Zeytin Dağı'nın yüksek mevkiinden incek olması ve Kidron Vadisi'ne intikal edeceği inancı etkilidir. Bu bağlamda Yahudiler, gelecek olan Mesih'e tekabül etmek için, ölümlerinde Kidron Vadisi'nde bulunan mezarlıkta defnedilmeyi içtenlikle arzu ettikleri aşikârdır.⁴¹ Hâsılı bu vadiye gömülebilme konusu, Yahudiliğin her döneminde aktüelliğini kaybetmeden her vakit gündemde olmayı başarmıştır.

Yahudilerin, Hz. Musa'ya isyan etmeleri neticesinde, kırk yıl boyunca çölde yaşadıkları bilinmektedir.⁴² Yahudiler, Yeşu Peygamber komutasında vadedilen topraklara girmek için çaba sarf etmiş olsalar da Kudüs'ün fethini, Kral Davud gerçekleştirmiş⁴³ ve Tanrı'nın emriyle şehri başkent olarak ilan etmiştir.⁴⁴ Bu nedenle Kudüs, hem siyasi hem de teolojik açıdan farklı bir boyut kazanmıştır.⁴⁵ Tanrı; Kral Davud'a Kudüs'ün lideri olacağını bildirmiştir. Bu doğrultuda Kral Davud, Tanrı'nın huzurunda yörede söz sahibi olan kişilerle muahede gerçekleştirip krallığını pekiştirmiştir.⁴⁶ Tanrı, Kral Davud'un ismini büyük yapacak ve onu düşmanlara karşı muhafaza edecektir.⁴⁷ Ayrıca, Tanrı Kral Davud'a, kendi soyundan zuhur edecek olan birinin egemenliğini sağlamlaştıracağını ve mâbedin inşasını gerçekleştireceğini bildirmiştir.⁴⁸ Bu bağlamda Kral Süleyman döneminde, inşası yapılan mâbedin, Tanrı'nın bir mekânı olarak görülmüş ve Kudüs şehri önem arz eden bir belde olarak kabul edilmiştir. Bilahare Kudüs, "*Güzelliğin Doruğu*,"⁴⁹ *Yeryüzünün Sevinci*⁵⁰ ve "*Ey Yerusâlim olur da seni unutursam, sağ elim kurusun; seni anmaz, Yerusâlim'i en büyük sevincimden üstün tutmazsam, dilim damağıma yapışsın*,"⁵¹ şeklinde ifade edilmiştir. Dolayısıyla Kudüs'ün Yerusâlaym adıyla zikredildiği de anlaşılmaktadır.⁵²

⁴¹ Cebe, "Semavi Dinlerin Oluşturduğu Kültürlerde Kudüs Ve Kutsallık Kavramı.", 375-376; Abdilkerim b. Ahmed eş-Şehristani, *Milel ve Nihal*, çev. Mustafa Öz (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2008), 198.

⁴² Akbıyık, *Babil Esareti'nin Yahudiler Üzerindeki Sosyal, Kültürel ve Dini Etkileri*, 7-8.

⁴³ Mahmut Nânâ, *Yahudi Tarihi*, çev. Ahsen Batur (İstanbul: Selenge Yayınları, 2008), 144.

⁴⁴ Peter Francis, *İbrahim'in Çocukları*, çev. Nurşan Üstüntaş (İstanbul: Neden Kitap, 2010), 35; Ömer Faruk Harman, "Dâvûd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 20 Aralık 2023).

⁴⁵ Baki Adam, *Yahudilik Ve Hristiyanlık Açısından Diğer Dinler* (İstanbul: Pınar Yayınları, 2015), 52.

⁴⁶ 2Sa. 5:2-3.

⁴⁷ 2Sa. 7:9-11.

⁴⁸ 2Sa. 7:12-13.

⁴⁹ Mez. 50:2.

⁵⁰ Mez. 48:2.

⁵¹ Mez. 137:5-6.

⁵² Harman, "Kudüs".

Tanrı'nın, Kudüs'ü seçkin bir belde olarak tercih etmesinden dolayı;⁵³ Yahudiler, Kudüs'ün genel profilinin, diğer bütün diyarlardan farklı bir kutsallığa sahip olduğunu ve bünyesinde çeşitli özellikleri barındıran tek ve eşsiz bir şehir olarak nitelendirirler. Bu bağlamda Yahudilerin, Süleyman Mâbedi'nde hac ibadetlerini icra etmeleri ve burada kestikleri kurbanları Tanrı'ya armağan etmeleri,⁵⁴ mekânın onlar için oldukça önem arz ettiğinin açık bir göstergesidir.

Yahudiliğin Kutsal Toprak anlayışı; Hristiyanlık, İslâmiyet ve hatta diğer bütün inançlardan farklı bir özelliğe sahiptir. Yahudiliğin oluşum süreci ise Tanrı'nın vadettiği topraklar (*Arz-ı Mev'ut*) ifadesiyle belli bir boyut kazanmıştır. Rabb tarafından Hz. İbrahim'e yıldızlar kadar zengin olacağı ve kutsal toprakları onun soyuna vereceği vadedilmiştir.⁵⁵ Hz. İbrahim'e ve soyundan gelen kuşağa vadedilen bu topraklar Kutsal Kitap'ta açıklanmış ve tarihin her anında bir dönüm noktası olmayı başarmıştır.⁵⁶

Tarihin her döneminde dinamikliğini hiç yitirmeyen kanaat ise Tanrı'nın, Yahudi ırkını bütün milletlerden üstün kıldığı telakkisidir. Yahudilerde benimsenen bu görüş, İbranice'de "*Am Hasagula*" tarzında ifade edilmektedir. Yahudiler, bu düşünceye dayanarak her sabah Ortodoks dua kitabı Siddur'da mevcut olan *bir goy (gentile)*; "*Tanrım! Beni diğer milletlerden yaratmadığın için,*" duasını yapıp Tanrı'ya minnetlerini arz ederler.⁵⁷ Yahudiler, geçmişte yaşadıkları birtakım meşakatlere karşı hem dini hem de ulusal hüviyetlerini bu anlayış yardımıyla muhafaza etmeye çalışmışlardır. Yahudilerin üstün ırk görüşü, Tanrı ile gerçekleştirilen akdin neticesinde zuhur ettiği görüşü hâkimdir. Bu doğrultuda Yahudiler, Tanrı'nın buyruklarına tabi olacak, dünyada O'nu temsil edecek ve bu vesile ile Tanrı'nın, kendilerine imtiyazlar sağlayacağına inanırlar.⁵⁸

Kudüs'e iskân hareketleri Yeşu döneminde başlamış, en nihayetinde Kral Davud zamanında meskûn bir mevki haline gelmiştir. Kutsal topraklar ve Süleyman Mâbedi, Yahudilerin inanç ideolojisinin temelini oluşturan değer yargılardır. Sözü edilen bu mâbed, tarihin belli dönemlerinde dağıtılmış, fakat daha sonra yeniden inşa edilmiştir. Müslümanlar, Kudüs'ü fethettikten bilahare Mescid-i Aksâ'nın inşasını gerçekleştirmişlerdir. Söz konusu olan mâbedten

⁵³ 2.Kr. 21:4; Mez. 132:13.

⁵⁴ Yas. 16:16-17.

⁵⁵ Ballı - Gökçe, "Yahudi Göçleri ve Yahudi Kimliğinin Oluşumu", 63.

⁵⁶ Nânâ, *Yahudi Tarihi*, 17.

⁵⁷ Baki Adam, "Yahudiliğin Hristiyanlığa Ve İslam'a Bakışı", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 37 (1997), 338.

⁵⁸ Baki Adam, *Yaşayan Dünya Dinleri* (İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2007), 227.

geriye kalan duvar, Yahudilerin ağladığı ve mâbedin yeniden inşa edilmesi için dua ettikleri bir mekân olmuştur.⁵⁹

2. Hristiyanlık Çerçevesinden Kudüs

Kudüs, Hristiyanlık tarihinin başladığı ilk şehir olarak kabul edilir. Hz. İsa'nın Kudüs'te çarmih cezasına çarptırılması, defnedilmesi, üçüncü günden bilahare göğe yükselmesi ve tekrar yeniden yeryüzüne ineceği anlayışı, Hristiyanlık inancında büyük bir öneme sahiptir.⁶⁰ Matta'da geçen "Kutsal Kent",⁶¹ Kudüs olarak addedilir. Bu konuda ifade edilen birinci görüş, bu ismin Hristiyanlar için herhangi bir öneme sahip olmadığı fikridir. Diğer bir rivayet ise Kutsal Kent isminin cennete tekabül ettiği düşüncesidir.⁶²

Kudüs'te Bizans hâkimiyetinin başlamasının ardından, bölgede kiliselerin inşası hızlanmıştır. Kudüs şehrinde bulunan Kıyamet Kilisesi veya Kutsal Mezar Kilisesi, Hristiyan âleminde hac mekânı olarak kutsallık atfeden bir değere sahiptir. Ayrıca Hristiyanlıkta, Hz. İsa'nın çarmiha gerilme vakası, vefatı, toprağa verilmesi ve akabinde göğe yükselmesi gibi etkenler bu mekânda vuku bulduğu inancı da hâkimdir. Buna mukabil Kıyamet Kilisesi'nden sonra en ehemmiyetli sayılan, Kutsal Doğuş Kilisesi de bu bölgede yer almaktadır.⁶³ Hristiyanlar açısından üçüncü derece bir öneme sahip olan yapı ise Nasıra'da bulunan Müjde Kilisesi'dir. Bu doğrultuda Kıyamet Kilisesi'nin kapıları her sabah açılmaktadır. Bu görevi üstlenen ve kilisenin anahtarlarını koruma altına alan Müslüman Joudeh ve Nuseybe ailesi, 638'den beri bu vazifeyi icra etmektedir.⁶⁴

Aziz Cyril, (öl. 444) Hz. İsa'nın elzem olan hadiselerinin bu şehirde meydana geldiğini vurgular. Bu bağlamda Kudüs, eski ihtişamı olduğu kadar yaşadığımız bu zaman zarfında da Tanrı'nın nazarında hâlâ önem arz eden bir şehirdir.⁶⁵ Hz. İsa, irşat görevini Galile'de başlatmış fakat muhatap olduğu halkın olumsuz tutumları yüzünden yönünü Kudüs'e doğru çevirmiştir.⁶⁶ Hz. İsa son akşam yemeğini (Evharistiya) elçileri ile birlikte gerçekleştirmiş ve burada

⁵⁹ İsmail Altun, "Sahabe Gözünde Kudüs ve Mescid-i Aksâ", *İlahiyat Tetkikleri Dergisi* 47 (2017), 80; Adam, *Yaşayan Dünya Dinleri*, 228.

⁶⁰ Mahmut Aydın, "İsa-Masih'in Ölümünden Dirilmesi Hakikat Mi? Mitoloji Mi? İsa'nın Ölümünden Dirilişi Ve Taraftarlarına Görülmesiyle İlgili Rivayetlerinin Tarihsel Açından Değerlendirilmesi", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 24/24-25 (2007), 90.

⁶¹ Mat. 27:53.

⁶² Muhammed Güngör, "Hristiyanlıkta Kudüs'ün Kutsallaşma Süreci", *Amasya İlahiyat Dergisi* 14 (2020), 148.

⁶³ Muhittin Çeken, *Roma-Bizans Döneminde Kudüs (VI.-VII. Yüzyıl)* (Manisa: Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015), 103-107; Peter Archer, *Dinler Tarihi*, çev. Simge Kaytan (İstanbul: Say Yayınları, 2018), 120.

⁶⁴ Köftürcü, "Semavi Dinler Bağlamında Kudüs", 1058.

⁶⁵ Güngör, "Hristiyanlıkta Kudüs'ün Kutsallaşma Süreci", 152.

⁶⁶ Ömer Faruk Harman, "İsâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 04 Ocak 2024).

havarilerine istinaden, "Ben acı çekmeden önce bu Fısıh yemeğini sizinle birlikte yemeyi çok arzulamıştım. Tanrı'nın Egemenliği'nde yetkinliğe erişeceği zamana dek, bir daha yemeyeceğim,"⁶⁷ diye hitap etmiştir.

Hız. İsa'nın havarileri ile gerçekleştirdiği son akşam yemeğinin mekânı, Kral Davud'un makberi ile aynı alanda olması muhtemeldir. Bu yapı 12. yüzyılda kilise olarak faaliyet gösterirken, 15. yüzyılda ise cami olarak nitelik kazanmıştır. Evharistiya, Hristiyanlık inancında yer alan diğer önemli *Sakramentler* arasında bulunmaktadır. Söz konusu yemeğin bu mekânda vuku bulduğu görüşü baskındır.⁶⁸ Hristiyanlık bağlamında Hız. Meryem'in mezarı ve bulunduğu mekân büyük önem arz etmektedir. Hız. İsa'nın çarmıha gerilmesinin akabinde validesine mukayyet olması için Yuhanna'ya, telkinde bulunmuştur. Bazı kaynaklara göre, Hız. Meryem, Yuhanna eşliğinde Kudüs'ten Efes'e intikal etmiş ve bilahare yaşamını burada sürdürmüştür. Bu bilgiye dayanarak, Hız. Meryem'in mezarının Efes'te olduğu iddia edilmekte ve ayrıca Katolikler de bu yönde düşünmektedir. Diğer rivayet ise Hız. Meryem'in, Hız. İsa'nın ölümünden müteakiben Kudüs'te kaldığı bilahare Meryem Ana Kilisesi'nde toprağa verildiği düşüncesidir. Bu görüş özellikle Ortodoks cemaati tarafından kabul görmüştür.⁶⁹

Sonuç olarak Hristiyanlık görüşleri analiz edildiğinde, Kudüs'ün mukaddesiyatını ve önemini üç ana başlık altında değerlendirilmesi mümkündür. Bunlar: Hız. İsa'nın yaşadığı hadiselerin Kudüs'te meydana gelmesi, Hristiyan inancında özel bir yere sahip olan Kutsal Mezar Kilisesi'nin bu şehirde inşasının gerçekleşmiş olması ve ayrıca Kudüs'ün hac ibadetinin yapıldığı bir konuma sahip olması gibi etmenlerdir.⁷⁰

3. İslâm Nazarından Kudüs

Müslümanların inanç olgusu ve değerler yargısında, Mekke ve Medine şehirleri önemli bir yere sahiptir. Bu nitelikli şehirler silsilesinde Kudüs de ehemmiyet arz eden bir pozisyonda yer almaktadır. İslâm dinine tabi olan toplumlarda Kudüs'ün ve Mescid-i Aksâ'nın kutsallığı ve tinsel boyutu, büyük bir öneme sahiptir.⁷¹ Kudüs bölgesinde yer alan Mescid-i Aksâ, İslâm âleminin ilk kiblesi olarak nitelendirilmektedir.⁷² Kur'an'ı Kerim incelendiğinde Kudüs'ün ismi, dolaylı bir formda ifade edilir. "Onu da Lut'u da kurtarıp herkes için bereketli kıldığımız yere ulaştırdık."⁷³ İfadesi ile Kudüs'e atıfta bulunulduğu düşünülmektedir. Hız. İbrahim ve yeğeni Lut Peygamber aynı çağda yaşamışlardır. Bu dönemde Hız. İbrahim'e mukabil birtakım olumsuz

⁶⁷ Luk. 22:14-20.

⁶⁸ Köftürücü, "Semavi Dinler Bağlamında Kudüs", 1058.

⁶⁹ Cebe, "Semavi Dinlerin Oluşturduğu Kültürlerde Kudüs Ve Kutsallık Kavramı.", 378.

⁷⁰ Güngör, "Hristiyanlıkta Kudüs'ün Kutsallaşma Süreci", 154.

⁷¹ Altun, "Sahabe Gözünde Kudüs ve Mescid-i Aksâ", 160.

⁷² Ömer Faruk Harman, "İslamiyet Ve Kudüs", *Milel ve Nihal* 16/1 (2019), 28.

⁷³ Enbiyâ 21/71.

olaylar gerçekleşmiştir. Yüce Allah planlanan bu hadiseleri karşılıksız kılmış, Hz. İbrahim ve Hz. Lut'u tehlikeden selamete çıkarmış ve kâinatın bereketi olarak addedilen Arz-ı Mübarek'e eriştirmiştir.⁷⁴ Bazı rivayetlere göre sözü edilen arzın, Mekke olabilme ihtimali öne sürülse de "Çevresini mübarek kıldığımız Mescid-i Aksâ,"⁷⁵ ayeti referans alınmasıyla ifade edilen asıl maksadın Kudüs ve çevresi olduğu anlaşılmaktadır.

Zemaşerî (öl. 538-539/1144) tefsirinde Şam'ın etrafı, Peygamberlerin tebliğ görevini gerçekleştirdikleri bölgedir; bu öğretilerin buradan bütün insanlara ulaşması gerçek bir bereket timsalidir. Dolayısıyla nerede saf ve temiz su varsa kaynağını *Beyt-i Makdis'te* bulunan kayanın altından alır ifadesini kullanmıştır.⁷⁶ Nihayetinde ayette işaret edilen bereketli topraklar, Kudüs'ü de içine alan Şam bölgesini ifade etmektedir.

Kudüs bölgesinde yaşayan Hz. Zekeriyâ, mabette ibadet ederken kendisine sevindirici bir haber verilmiştir. Bu havadis, daha önce Yüce Allah'a evlat talebinde bulunduğu duasına karşılık gelen ve doğacak olan oğlu, Hz. Yahya'nın müjdesidir. Yaşanan bu hadiselerle mukabil Hz. Meryem'in de bu bölgede yaşadığına dair malumatlar mevcuttur.⁷⁷ Yahudilerin bühtanlarıyla yüz yüze kalan, fakat arınmış olan Hz. Meryem, Beyti- Makdis'te Allah'a yönelip ibadet etmiştir. Â-i İmrân suresinin 37. ayetinde geçen mihrap olarak tanımlanan mekân, Mescid-i Aksâ'nın içerisinde yer alan ibadetlerin gerçekleştiği bir kısımdır. Hz. Meryem'in dini eğitimini idrak etmesinden sorumlu olan Hz. Zekeriyâ, malum alana az aralıklarla uğradığı muhtemeldir. Ayrıca Hz. Zekeriyâ, yaptığı duanın müjdesini de bu mekândan almıştır.⁷⁸

Kudüs şehri, içerisinde Mescid-i Aksâ'nın da bulunduğu, kutsal bir bölge olarak nitelendirilmiştir.⁷⁹ İslâm dininde Mescid-i Aksâ'nın önemi hadisler içerisinde de kendine yer bulmuştur. Mescid-i Nebevî ve Mescid-i Harâm ile beraber bu mekânlara uğranması tavsiye edilmiştir. Bilahare Mescid-i Aksâ, Mescid-i Harâm'ın akabinde kutsiyet özelliği ve manevi değeri yüksek bir mekân olarak vurgulanmıştır.⁸⁰ Hz. Peygamber, Mekke'den Medine'ye hicret etmeden önce Kâbe'nin önünde iki veya üç sene boyunca durmuş ve namazlarını Kudüs'e doğru yönelerek eda etmiştir. Medine'ye hicret ettikten sonra bu durumu aynı şekilde tatbik etmiştir.⁸¹

⁷⁴ Ömer Faruk Harman, "İbrâhim", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 05 Ocak 2024).

⁷⁵ el-İsrâ 17/1.

⁷⁶ Zemaşerî, *El-Keşşâf*, çev. Muhammed Çoşkun vd (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2018), 4/462.

⁷⁷ Zemaşerî, *El-Keşşâf*, 1/928-929; Â-i İmrân 3/38-41.

⁷⁸ Köftürücü, "Semavi Dinler Bağlamında Kudüs", 1059.

⁷⁹ El-Mâide 5/21.

⁸⁰ Harman, "İslâmiyet Ve Kudüs", 17.

⁸¹ Harman, "Kudüs".

İlerleyen süreçte ise Hz. Peygamber'e Allah tarafından; "Artık yüzünü Mescid-i Harâm tarafına çevir,"⁸² ayetiyle kiblenin değiştiği vahyedilmiştir.

Yüce Allah'ın isteği üzerine Hz. Peygamber, Mekke'de bulunan Mescid-i Harâm'dan etrafı bereketli kılan Mescid-i Aksâ'ya götürülmüştür.⁸³ Bu hadiseye gece yolculuğu (İsra) denirken, bu mekândan yedi kat semaya gerçekleşen yolculuk, (Mi'rac) olarak adlandırılmaktadır.⁸⁴ Hz. Muhammed'in s.a.v. yaşadığı bu hadiselerle paralel olarak, İslâm âleminde Kudüs'ün önemi açıkça gözler önüne serilmektedir. Bu bağlamda Kudüs, birçok peygamberin yaşadığı ve tebliğ faaliyetlerini gerçekleştirdiği bir şehir olarak bilinmektedir. Ayrıca, ilahi dinlerin kültüründe ehemmiyetli bir yere sahip olan Beyt'ül Makdis, değer atfeden bir mekân olarak keyfiyet kazanmıştır.⁸⁵

Kudüs'te bulunan Mescid-i Aksâ, Hz. Süleyman zamanında inşa edilen ve şu anda sadece batı duvarı bulunan Beyt'ül Makdis'i ve mâbedi de çevreleyen bir sahadır. Mescid-i Aksâ olarak kabul edilen bu alanda Kubbet'üs-Sahre, Ağlama Duvarı olarak da ifade dilen Burak Duvarı, Mervan Mescidi, Ruhlar Mağarası gibi mümtaz mekânlar bulunmaktadır.⁸⁶ Hz. Muhammed s.a.v. İslâm'ı tebliğ etmeye başladığı dönemde Filistin, Hristiyanların denetimi altında bulunuyordu. İlk halife Hz. Ebubekir döneminde Filistin'in kontrol ve idaresi Müslümanların eline sirayet etmiştir. Amr b. As'ın komutasında Bizans'a yönelik yapılan muharebeler nihayetinde Nablus, Gazze gibi şehirler İslâm'ın yönetimine geçmiştir. Bu doğrultuda Amr b. As, Kudüs'e doğru yönelerek kentin kendisine devredilmesi için İlya Patrik'ine yazı yazıp bir sefir göndermiştir.⁸⁷ Ancak Kudüs yönetiminden makul bir yanıt alınamamıştır. Bu bağlamda Halid b. Velid komutasındaki İslâm ordusu, etkin bir güç kazandı ve Bizans'ın silahlı kuvvetleri Müslümanların mücadelesiyle perişan oldu.⁸⁸

Hz. Ömer, 638'de Kudüs'ü fethettikten sonra şehirde yaşayan halka hoşgörülü bir yaklaşım sergileyerek, ibadetlerini özgürce yapabilecekleri bir ortam sunmuştur.⁸⁹ Hz. Ömer, Kudüs'ün fethinden sonra, Patrik eşliğinde bölgeyi dolaşmış ve Kıyamet Kilisesi'ne yönelmiştir. Kudüs Patrik'i, Hz. Ömer'e bu mekânda namaz kılabileceğini belirtmiş fakat Hz. Ömer, namazını

⁸² el-Bakara 2/144.

⁸³ el-İsrâ 17/1.

⁸⁴ Çağfer Karadaş, "İsra-Miraç Hâdisesi: Mahiyeti ve Gerçekliği", *Kisbu İlahiyat Dergisi* 1/5 (2019), 57.

⁸⁵ Ömer Özpınar, "Beyt-i Makdis'in Kible Olması ve Süresiyle İlgili Rivâyetlerin İncelenmesi", *İstem Araştırma Dergisi* 19/38 (2021), 194.

⁸⁶ Güney, "Ağlama Duvarı mı? Burak Duvarı mı?", 54-58.

⁸⁷ Rabia Mert, "Bir Arada Yaşama Bağlamında Hz. Ömer Döneminde Kudüs" 16/1 (2019), 203; Mehmet Mahfuz Söylemez, "Kudüs Ve Osmanlı Arşiv Vesikaları Işığında Yahudilerin Bölgeye Yerleşmeleri Üzerine Notlar", *Siirt Dergisi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/2 (2016), 35.

⁸⁸ Söylemez, "Kudüs Ve Osmanlı Arşiv Vesikaları Işığında Yahudilerin Bölgeye Yerleşmeleri Üzerine Notlar", 35-37.

⁸⁹ Mustafa Fayda, "Ömer", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 01 Aralık 2023).

kilisede eda etmemiştir. Zira daha sonra Müslümanlar, halifenin bu mekânda namaz kıldığını öğrenirse, kiliseyi camiye dönüştürebilir diye Patrik'le bir hasbıhal yapmıştır.⁹⁰ Bu bağlamda Hz. Ömer, kilisenin otuz metre yakınında namazını kılmıştır. Tarihin ilerleyen dönemlerinde Eyyubiler, Hz. Ömer'in namazını eda ettiği arazide Ömer Mescidi'nin inşasını gerçekleştirmiş, Osmanlı Devleti ise yapılan bu mescidi düzenleyerek yerine cami yaptırmıştır.⁹¹

Kudüs'te bulunan Kubbetü's-Sahre, muallak taşın üzerine inşa edilmiştir. Bu sebeple Kubbetü's-Sahre, ismini kaya manasına gelen sahreden almıştır.⁹² I. Haçlı seferi sonucunda Kudüs yağmalanmış, Müslümanlar ve Yahudiler katledilmiştir.⁹³ Ayrıca Haçlılar, Kubbetü's-Sahre'nin avlusuna haç dikmiş ve mekânı kiliseye çevirmiştir. 1187'de Hittin Savaşı ile Selahaddin Eyyubi, Kudüs'ü fethettikten sonra avluda asılı olan haçı indirmiş, buna mukabil bölgede bulunan diğer haçlara karşı herhangi bir müdahalede bulunmamıştır.⁹⁴ Hülasa Emeviler, Abbasiler, Selçuklular ve Osmanlı gibi devletler Kudüs'ün imarı ile ilgili çalışmalara ihtimam göstermiş ve bölgede yaşayan halka esenlik dolu bir ortam sağlamıştır. Bilhassa Osmanlı Devleti döneminde Kudüs, hak ve hukuk alanında adeta barışın bir simgesi haline gelmiştir.⁹⁵

Geçmişin kimi dönemlerinde Yahudiler, ibadetlerini icra ederken birtakım kısıtlama ile karşı karşıya gelmişlerdir. Kanuni Sultan Süleyman döneminde Kudüs'te sağlanan özgürlük havası sonucunda Yahudiler, dini ritüellerini Batı Duvarına karşı yapma imkânına sahip olmuşlardır. Bu durum, herkesin ekonomik, teolojik ve kültürel gibi değerlerine saygı duyulduğu ve refah içerisinde bir ortamın oluşturulduğu manasına gelmektedir. Halka karşı sergilenen bu hassasiyet, Kudüs şehrinin niteliği ve kutsallığının bir yansımasıdır; buna karşılık Osmanlı Devleti'nin tüm milletlere karşı benimsediği hoşgörü politikasının açık bir işaretidir. Kudüs, tarih boyunca Müslümanların yönetiminde olduğu sürece güven, istikrar ve dini özgürlüğün sağlandığı bir şehir olmuştur. Bu bakımdan Kudüs, dinlerin ve dillerin dirlik içerisinde yaşadığı, dünyanın en görkemli ve ışıldayan kentlerinden biri olarak tarif edilmiştir.

Kudüs tarihi boyunca kimi devletlerin yönetimi altında bulunmasına rağmen; Müslüman devletlerinin idaresi altında gördüğü müsamaha ve özgürlüğü hiçbir devirde yaşamamıştır. Dünyanın şu an şahit olduğu hengâmeyle ilintili; kutsal topraklar olarak addedilen bu bölgeye, insanlık değeri adına gerekli olan önemin verilmediğini görmek mümkündür. Bu topraklarda teolojik ve irksal çekişmenin vuku bulduğu ve barışçıl bir ortamın tahsis edilmesi yerine, küresel

⁹⁰ Mert, "Bir Arada Yaşama Bağlamında Hz. Ömer Döneminde Kudüs", 208.

⁹¹ Cebe, "Semavi Dinlerin Oluşturduğu Kültürlerde Kudüs Ve Kutsallık Kavramı.", 380-382.

⁹² Bozkurt, "Kubbetü's-Sahre".

⁹³ Zehra Odabaşı, "Müslümanların Gözünden I. Haçlı Seferi Ve Selçukluların Haçlılara Karşı Savunması", *Akademik İncelemeler Dergisi* 13/1 (2018), 342-343.

⁹⁴ Bozkurt, "Kubbetü's-Sahre".

⁹⁵ Köftürücü, "Semavi Dinler Bağlamında Kudüs", 1059-1060.

menfaatlerin zuhur ettiği bir coğrafyaya dönüşmüştür. Kudüs, semavi dinler açısından kendine özgü değer ve kutsiyetini övgü ile yansıtırken, insan hakları ve adalet açısından Siyonist zihniyetinin siyasi emelleri doğrultusunda, sefalet, hüznün ve ölümlerin merkezi durumuna gelmiştir. Baskı ve şiddete maruz kalarak, acı çeken ve can veren bu mazlum halkın feryadını görmezden gelip sessiz kalanlar, tarihin her anında bu coğrafyada yaşanan adaletsizliğin ve zulmün utanç tablosuyla mutlaka yüzleşeceklerdir.

Sonuç

Dâhil olduğumuz bu evrenin içerisinde Allah'ın tasarrufu ile kimi mekânlar, kıymetli bir yapıya dönüşmüştür. Kudüs yüksek maneviyatı ve mevcudiyeti ile işaret edilen mekânlardan biri sayılmaktadır. Kudüs'ün var olma dizisi, en az insanlığın teşekkülü ile sabık bir çağa denk gelmektedir. İlahi dinlerin peygamberlerine ev sahipliği yapan Filistin topraklarının, dönem ve olgularla münevver ve münezzehe bir mevkide yer aldığı bilinmektedir. Bu sebeple Kudüs; Yahudilik, Hristiyanlık ve İslâmiyet gibi dinlerde zuhur ettiği günden bugüne dek, tarihin her döneminde mukaddes bir şehir olarak tarif edilmektedir. Dolayısıyla Kudüs, hem dinsel hem de demografik boyutu açısından önem arz eden bir kenttir. Şehirde Müslüman, Yahudi ve Hristiyanlar bir etkileşim içerisinde olup aynı havayı teneffüs etmiştir. Tarihi süreçte Kudüs, sükûnet düzenini bozmayı yeğleyen birtakım müessirlere karşı mukavemet göstermiş ve ait olması gereken konumda durarak muvaffak olmuştur. Kudüs topraklarında tercih edilmesi elzem olan faktör, değişik dinlere ve dillere sahip olan kesimlerin hoşgörüsü ve adalet ile bir arada yaşamalarını sürdürebilecek doğal şartları sağlamaktır. Kudüs bölgesinde yer alan teolojik, sosyal ve mimari çeşitlilik ile dünyaya hoşgörünün ve kültürel etkileşimin bir sembolü niteliğinde aksettirilmektedir. Bu bağlamda Kudüs'ün yansıttığı bu çok yönlü görünüş ile tarih boyunca güzide bir şehir olarak değerlendirilmiştir. O halde Kudüs, Allah'ın takdiri ile bayındır duruma getirilmiş ve yeryüzünün var olma sürecinden bu yana, kendisine büyük önem isnat edilmiş, semavi dinler bağlamında hassasiyeti etkin, özel ve kutsal bir kenttir.

Araştırmacıların Katkı Oranı Beyanı	Bu çalışma tek yazarlıdır.
Değerlendirme	Çift Taraflı Kör Hakem
Etik Beyanı	<p>* Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.</p> <p>* Bu makale; herhangi bir lisans üstü çalışmadan üretilmemiştir.</p> <p>* Bu makale, sempozyum veya kongre gibi herhangi bir zeminde, özet veya tam metin olarak sunulmamış, özgün bir araştırma makalesidir.</p>
Benzerlik Taraması	Yapıldı - Turnitin

Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
------------------------	-------------------------------------

Declaration of Contribution Rate of Researchers	This study has one author.
Peer-Review	Double Blind Referee
Ethical Statement	<ul style="list-style-type: none"> * It is declared that scientific and ethical principles were followed during the preparation of this study and all the studies utilized are indicated in the bibliography. * This article is not derived from any postgraduate study. * This article is an original research article that has not been presented as an abstract or full text in any ground such as symposium or congress.
Plagiarism Checks	Done - Turnitin
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.

Kaynakça

- Adam, Baki. "Yahudiliğin Hıristiyanlığa Ve İslam'a Bakışı". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 37 (Aralık 1997), 29.
- Adam, Baki. *Yaşayan Dünya Dinleri*. İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2. Basım, 2007.
- Adam, Baki. *Yahudilik Ve Hıristiyanlık Açısından Diğer Dinler*. İstanbul: Pınar Yayınları, 2. Basım, 2015.
- Akbıyık, Serpil. *Babil Esareti'nin Yahudiler Üzerindeki Sosyal, Kültürel ve Dini Etkileri*. Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010. http://acikerisimarsiv.selcuk.edu.tr:8080/xmlui/bitstream/handle/123456789/144/Serpil_Akb%c4%b1y%c4%b1k_Tez.pdf.pdf?sequence=1&isAllowed=y
- Altun, İsmail. "Sahabe Gözünde Kudüs ve Mescid-i Aksâ". *İlahiyat Tetkikleri Dergisi* 47 (2017), 153-169.
- Archer, Peter. *Dinler Tarihi*. çev. Simge Kaytan. İstanbul: Say Yayınları, 1. Basım, 2018.
- Armstrong, Karen. "Kudüs'ün Tarihi: Bir Şehir Üç Semavi Din". çev. İrem Sağlamer. *Milel ve Nihal Dergisi* 19/1 (2022), 110-118.
- Arslantaş, Nuh. *Emeviler Döneminde Yahudiler*. İstanbul: Bilimevi Yayın, 2005.
- Aydın, Fuat. "Yahudiler/Yahudilik Açısından Kudüs". *Çorum İlahiyat Fakültesi Dinler Tarihi Anabalistik Dalı Kudüs Toplantısı*, 109-125.
- Aydın, Mahmut. "İsa-Mesih'in Ölümünden Dirilmesi Hakikat Mi? Mitoloji Mi? İsa'nın Ölümünden Dirilişi Ve Taraftarlarına Görülmesiyle İlgili Rivayetlerinin Tarihsel Açısından Değerlendirilmesi". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 24/24-25 (2007), 89-118.
- Ballı, Abdilvehap - Gökçe, Ali Fuat. "Yahudi Göçleri ve Yahudi Kimliğinin Oluşumu". *İletişim ve Diplomasi* 5 (2021), 1-25.
- Basalel, Yusuf. *Yahudi Tarihi*. İstanbul: Üniuersal Din Hizmetleri ve Yayıncılık, 2000.

- Bozkurt, Nebi. "Kubbetü's-Sahre". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 07 Ocak 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/kubbetus-sahre>
- Bozkurt, Nebi. "Mescid-i Aksâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 01 Aralık 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/mescid-i-aksa>
- Buhari, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el. *el-Câmi 'u's-şâhîh*. çev. Mehmet Sofuoğlu. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2013.
- Cebe, Arzu. "Semavi Dinlerin Oluşturduğu Kültürlerde Kudüs Ve Kutsallık Kavramı." *Türk ve İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 4/13 (2017), 370-384.
- Çeken, Muhittin. *Roma-Bizans Döneminde Kudüs (VI.-VII. Yüzyıl)*. Manisa: Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015. https://acikbilim.yok.gov.tr/bitstream/handle/20.500.12812/599786/yokAcikBilim_10073038.pdf?sequence=-1&isAllowed=y
- Diyanet Kur'an. Erişim 02 Aralık 2023. <https://kuran.diyaret.gov.tr/tefsir>
- Fayda, Mustafa. "Ömer". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 01 Aralık 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/omer>
- Francis, Peter. *İbrahim'in Çocukları*. çev. Nurşan Üstüntaş. İstanbul: Neden Kitap, 2010.
- Gündüz, Şinasi (ed.). *Yaşayan Dünya Dinleri*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1. Basım, 2007.
- Güney, Zehra B. "Ağlama Duvarı mı? Burak Duvarı mı?" *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi* 5/15 (2018), 46-69.
- Güngör, Muhammed. "Hristiyanlıkta Kudüs'ün Kutsallaşma Süreci". *Amasya İlahiyat Dergisi* 14 (2020), 141-170.
- Harman, Ömer Faruk. "Dâvûd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 20 Aralık 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/davud>
- Harman, Ömer Faruk. "İbrâhim". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 05 Ocak 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibrahim--peygamber>
- Harman, Ömer Faruk. "İsâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 04 Ocak 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/isa>
- Harman, Ömer Faruk. "Kudüs". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 01 Aralık 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/kudus>
- Harman, Ömer Faruk. "İslamiyet Ve Kudüs". *Milel ve Nihal Dergisi* 16/1 (2019), 10-31.
- Hasanoğlu, Eldar. "Tanah'a Göre Kudüs'ün Kutsallaşma Süreci". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 24/2 (2015), 125-148.
- Karadaş, Çağfer. "İsra-Miraç Hâdisesi: Mahiyeti ve Gerçekliği". *Kisbu İlahiyat Dergisi* 1/5 (2019), 55-73.
- Karaköse, Hasan. "Filistin ve Kudüs Meselesine Genel Bir Bakış (XIX. Yüzyılın Ortasından XX. Yüzyıl Ortalarına Kadar)". *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 4/2 (2018), 150-165.
- Kaygısız, Hüseyin. *Filistin'e Yapılan Yahudi Göçleri (1881-1917)*. Kilis: Kilis 7 Aralık Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014.
- Kitâb-ı Mukaddes*. Erişim 25 Aralık 2023. <https://www.kutsalkitap.org/online-tevrat-oku/>
- Köftürcü, Hüseyin. "Semavi Dinler Bağlamında Kudüs". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 13/71 (2020), 1054-1061.

- Köse, Feyza Betül. "Osmanlı Dönemi Kudüs'ünde Mimari Çalışmaları". *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 29 (2017), 27-47.
- Kudüs Komitesi, İslam Konferansı Teşkilatı. *Kudüs (Tarihi Belge)*. çev. Acar Tanlak. Suudi Arabistan: General Secretariat, 1988.
- Mert, Rabia. "Bir Arada Yaşama Bağlamında Hz. Ömer Döneminde Kudüs" 16/1 (2019), 199-215.
- Midilli, Muhammet Enes. "Memlükler Döneminde Kudüs'te Niyâbetin ve Dört Kâdilkudâtlığın Kuruluşu". *Tasavvur / Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 8/2 (2022), 1301-1327.
- Nânâ, Mahmut. *Yahudi Tarihi*. çev. Ahsen Batur. İstanbul: Selenge Yayınları, 2008.
- Noth, Albercht. *Müslüman ve Hıristiyanlıkta Kutsal Savaş ve Kutsal Mücadele*. çev. İhsan Catay. İstanbul: Özne Yayınları, 1999.
- Odabaşı, Zehra. "Müslümanların Gözünden I. Haçlı Seferi Ve Selçukluların Haçlılara Karşı Savunması". *Akademik İncelemeler Dergisi* 13/1 (2018), 323-350.
- Özpınar, Ömer. "Beyt-i Makdis'in Kible Olması ve Süresiyle İlgili Rivâyetlerin İncelenmesi". *İstem Araştırma Dergisi* 19/38 (2021), 191-216.
- Runciman, Steven. *Haçlı Seferleri Tarihi*. çev. Fikret Işıltan. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2. Basım, 1989.
- Söylemez, Mehmet Mahfuz. "Kudüs Ve Osmanli Arşiv Vesikalari Işığında Yahudilerin Bölgeye Yerleşmeleri Üzerine Notlar". *Siirt Dergisi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/2 (2016), 33-56.
- Şehristani, Abdilkerîm b. Ahmed eş-. *Milel ve Nihal*. çev. Mustafa Öz. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2008.
- Tanyu, Hikmet. "Ağlama Duvarı". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 01 Aralık 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/aglama-duvari>
- Zemahşerî. *El-Keşşâf*. çev. Muhammed Çoşkun vd. 6 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 1. Basım, 2018.

Atıf: Macit, Abdulkadir. "Şeybânîler ile Bâbürlüleri Rekabetinin (1500-1599) Meydana Getirdiği Jeo-Politik Parçalanma".

Kadim Akademi SBD, C (8), S.1, 33-57.

<https://doi.org/10.55805/kadimsbd.1476330>

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Makale Başvuru Tarihi: 30.04.2024

Makale Kabul Tarihi: 23.06.2024

ŞEYBÂNÎLER İLE BÂBÜRLÜLER REKABETİNİN (1500-1599) MEYDANA GETİRDİĞİ JEO-POLİTİK PARÇALANMA

Abdulkadir Macit*

Özet

İslam tarihinde 16. yüzyıl, Müslüman toplumlarda yeni siyasal düzenlerin ortaya çıkması itibarıyla dikkat çekicidir. Bu yüzyılda (gücünün zirvesine doğru çıkan) Osmanlılar, Safevîler ve Bâbürlüleri şeklinde üç büyük devlet ve Timurluların özellikle Mâverâünnehir ve Türkistan topraklarında Özbekler ve Kazaklar şeklinde hanlıklar ortaya çıkmıştır. Bu yeni düzenler, beraberinde yeni çatışma alanlarını ve aralarında çok boyutlu bir rekabeti ön plana çıkarmıştır. Bu rekabette özellikle Şeybânîler-Bâbürlüleri mücadelesi İslam dünyasının doğusunda bulunan Mâverâünnehir, Horasan ve Hint Alt Kitası arasında jeo-politik bir kopuş meydana getirmiştir. Bu kopuş sebebiyle Şark İslam'ı arasında insan-toplum, bilgi-fikir ve mal-ticaret hareketliliği ve akışı tıkanmaya başlamıştır. Bu çalışmada Şark İslam'ı arasında bulunan Şeybânîler ile Bâbürlülerin rekabetinin özellikle Timurluların mirasını elde etmeye yönelik meydana geldiği ortaya konulmuştur. Dolayısıyla bu çalışma Mâverâünnehir-Horasan-Hint Alt Kitası merkezli yaşanan tüm bu çatışmaların özelde Şark İslam'ında siyasî, coğrafi, ticarî, ilmî ve kültürel bütünlüğün parçalanması olduğunu tahkik etmiştir. Bu sayede Müslümanlarda sonuçlarını doğrudan birkaç yüzyıl içinde gözlemlediğimiz durağanlaşma ve daralmanın kökenleri Şeybânîler ile Bâbürlüleri mücadele örneklemeden hareketle aşikâr hale getirilmiş olacaktır.

Anahtar Kavramlar: Tarih, İslam Tarihi, Şeybânîler, Bâbürlüleri, Mâverâünnehir, Horasan, Hint Alt Kitası.

* Doç. Dr., Kocaeli Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Sıyer-i Nebi ve İslam Tarihi Anabilim Dalı, E-mail:

abdulkadir.macit@kocaeli.edu.tr, Orcid: <https://orcid.org/0009-0002-9327-3325>.

Citation: Macit, Abdulkadir (2024). "Geo-Political Fragmentation Caused By The Rivalry Between The Shaybanids With The Baburids (1500-1599)".

Kadim Akademi SBD, C (8), S.1, s.33 - 57

<https://doi.org/10.55805/kadimsbd.1387672>

Article Type: Research Article

Application Date: 30.04.2023

Accepted Date: 23.06.2024

GEO-POLITICAL FRAGMENTATION CAUSED BY THE RIVALRY BETWEEN THE SHAYBANIDS WITH THE BABURIDS (1500-1599)

Abdulkadir Macit**

Abstract

In Islamic history, the 16th century is remarkable for the emergence of new orders in Muslim societies. In this century, three great states, namely (ascending to the peak of his power) the Ottomans, Safavids and Baburids, and khanates such as the Uzbeks and Kazakhs emerged in the lands of the Timurids. These new orders have brought to the fore new areas of conflict and a multi-dimensional competition between them. In this competition, it created a blockade especially between the Safavids, Ottomans-Shaybanids, Ottomans-Baburids and Shaybanids-Baburids, and created a geo-political break between Eastern Islam on Iran-Azerbaijan-Basra and Ottoman Western Islam. Due to this rupture, the mobility and flow of people-society, information-idea and goods-commerce among Eastern Islam began to be blocked. In this study, it has been revealed that the rivalry between the Shaybanids and the Baburids among Eastern Islam was especially aimed at obtaining the legacy of the Timurids. Therefore, this study has investigated that all these conflicts centered in Transoxiana-Khorasan-Indian Subcontinent are the disintegration of political, geographical, commercial, scientific and cultural integrity, especially in Eastern Islam. In this way, the roots of the stagnation and contraction, the results of which we have directly observed in Muslims within a few centuries, will be made obvious, based on the example of the struggle between the Shaybanids with the Baburids.

Key Words: History, Islamic History, Shaybanids, Baburids, Transoxiana, Khorasan, Indian Subcontinent.

** Prof. Dr., Kocaeli University, Faculty of Theology, Department of Sıyer-i Nebi and Islamic History, Assoc. E-mail: abdulkadir.macit@kocaeli.edu.tr, Orcid: <https://orcid.org/0009-0002-9327-3325>.

Giriş

15. yüzyıl gerek Mâverâünnehir ikliminde gerekse çevre coğrafyalarda pek çok açıdan değişim ve dönüşümlerin yaşandığı bir dönem olarak kabul edilir. Cengiz-Moğol İmparatorluğu'nun evrenselci yaklaşımının yerini bu yüzyılın başlarında yine Cengiz soyundan gelen bölgesel hanlıklar almıştır.¹ Bunlar arasında Kırım Hanlığı (1426-1783), Kazan Hanlığı (1437-1552), Astrahân Hanlığı (1466-1577), daha doğuda Kazak Hanlığı (1456-1718) ve Şeybânî Özbek Hanlığı (1428/1500-1599) sayılabilir. 14. yüzyıldan itibaren Altın Orda Hanlığı'nın dağılmasıyla Deşt-i Kıpçak bölgesinden göç eden Özbekler, Kalmukların da ardı arkası kesilmeyen saldırıları karşısında mukavemet gösteremedikleri için sahip oldukları pek çok maddî-manevî varlıklarının tahribata uğramasına mâni olamamışlardır. Bu olumsuzluklardan kurtulma yolları, üzerinde ciddi ciddi düşünülen konular olmuştur. Bu doğrultuda Özbekler arasında bir taraftan farklı coğrafyalara göç edilmesi gündeme gelmeye başlamıştır. Bir taraftan diyoruz, çünkü gerek göçebe hayatının sıkıntıları gerekse de yenilgilerin tahammül edilemez kahrı bu hususu canlı tutmuştur. Tabii olarak bu göç için hemen hemen tüm Özbeklerin zihninden geçen bölge Mâverâünnehir olmuştur. Çünkü Mâverâünnehir bu dönemde siyasî olarak Timurlu şehzadelerin birbirleri arasında taht kavgalarının sahnesi mesabesindeydi. Bu durum, bölgenin var olan siyasal boşluğunu doldurmak ve Cengiz Han'ın mirasını devralmak isteyenlerin ama özellikle Özbekler ve Çağataylıların iştahını kabartmasına ortam oluşturmaktadır.

Umûmî heyeti itibarıyla Mâverâünnehir, Buhara ve Semerkant başta olmak üzere daha pek çok vilayetiyle iktisaden müreffeh; ilim, kültür ve medeniyet olarak ziyadesiyle yüksek bir örnek; inanç manzumesi ve kıymetler dünyası bakımından ise yüksek mertebeyi hâiz bir konumdadır. Bütün bu hususiyetler Şeybânîler tarafından Hârizm'in başşehri Gurgenç'in ele geçirildiği 1413 tarihinden itibaren fark edilmeye başlanmıştır. Özbeklerin Mâverâünnehir ve Doğu Horasan bölgelerine inmek istemelerinin sebepleri arasında zikredeceğimiz bu hususlara ilave diğer bir önemli sebep, bu topluluğun göçebelikten artık yerleşik bir hayat düzenine geçme istekleridir. Bunun yanı sıra başka bir sebep ise göçebelerin önemli geçim kaynağı olan hayvancılığın, buralardaki şehir zanaatının çeşitli ürünlerine ihtiyaç duyması ve kendi ürettiklerinin de satılabilmesi için bölgenin iyi bir ticarî pazar olmasıdır.² Şeybânîlerin, Mâverâünnehir'e hükmederek gerçekleştirmek istedikleri amaçlardan birisi de Emir Timur'un idare ettiği geniş imparatorluğu (1370-1507) tekrar ihya etmek üzerine kuruludur. Bu hedef Ebu'l Hayr Han'dan itibaren tüm Şeybânî hanlarının temel hedefi olmuştur.

¹ Nurten Kılıç, "XVI. Yüzyıl Avrasya Dünyasında Bölgesel Birlik ve Çeşitlilik Osmanlı, Özbek, Safevî ve Hint-Bâbürlü İmparatorlukları: Bütünsel Bir Yaklaşım", *Osmanlı* (Ankara: Semih Ofset, 1999b), 1/431-432.

² Muhammed Yusuf Vâle-i İsfahanî, *Holdeberrîn (Iran Der Devre-yi Safevîye)*, haz. Mir Haşim Muhaddis (Tahran: İntişârât-ı Movkufat, 1372), 15.

Söz konusu ettiğimiz bu hedefin gerçekleştirilmesi uğruna 16. asrın başında Osmanlılar (1299-1924) ile Safevîler (1500-1726), Safevîler ile Şeybânîler, Şeybânîler ile Bâbürlüler (1526-1858) arasında savaşların cereyan ettiği bir rekabet ortamı husule gelmiştir.³ Rekabetin taraflarından birisi olan Şeybânîler, 15. asrın ortalarında Ebu'l-Hayr Han öncülüğünde Deşt-i Kıpçak'tan (Kıpçak bozkırı) göç ederek hızlı bir fetih politikasıyla hareket eden Özbekler tarafından Timurlu İmparatorluğu'nun bakiyesi olan Mâverâünnehir toprakları üzerinde kurulmuştur. Bu süreçte Muhammed Şeybânî Han (1451-1510) liderliğinde yerleşik ve toplumsal bir hale bürünerek mülk/devlet konumuna erişmiştir. Şeybânîler bir taraftan İran toprakları üzerinde kurulan Safevîler diğer taraftan Hindistan toprakları üzerinde kurulan Bâbürlüler ile mezkûr asır boyunca birbirlerinin hâkimiyet alanlarını ele geçirmek üzere yoğunluğunu git gide artıran bir mücadele vermiştir. Bâbürlüler ise Zahîrüddîn Muhammed Bâbür Şah'ın (1483-1530) Pânîpet Meydan Savaşı'nı kazanarak Lûdî Sultanlığı'nı mağlup etmesi üzerine Hindistan topraklarında kurulmuştur. 16. yüzyılda Bâbür Şah'tan sonra Bâbürlülerin tahtına sırasıyla Hümâyûn Şah (1508-1556) ve Ekber Şah (1542-1605) geçmiştir.

Şeybânîler ile Bâbürlülerin rekabeti ve çatışması özellikle Timurlu bakiyesi ve tarihi İpek Yolu'nun kavşakları arasında yer alan Mâverâünnehir ve Horasan üzerinde meydana gelmiştir. Bâbür Şah başta olmak üzere 16. yüzyıldaki bütün Bâbürlü Sultanları bu çatışmalarda Şeybânîlere karşı Safevîlerin yanında yer almış, çatışmalara doğrudan müdahil olmak yerine Safevî şahıyla dostluğunu ilan ederek Sünnî Özbek kardeşini yalnız bırakmıştır.⁴ Bâbürlülerin tutumlarının bu yönde olmasının ana sebebi Şeybânî hanlarını kendilerine rakip görmelerinden ileri gelmektedir. Çağatay sultanlarına göre şayet Şeybânîler, batısındaki Safevî sorununu ortadan kaldırıp Horasan'ın değişmez hâkimi olurlarsa, fetihlerini Hint coğrafyası üzerinde sürdürecektir. Bu durum da Bâbürlülerin sonunun gelmesi anlamına gelmektedir. Nitekim Şeybânî hanlarının Bedehşan hâkimiyetinde ısrarcı olmaları da bunun bir göstergesidir. Bu bağlamda Osmanlı-Şeybânî ittifakını da kendi varlığı için tehdit olarak algılayan Bâbürlü Sultanları bu asırda Safevî dostu olmayı seçmiş ve Şeybânîlerin Safevîler karşısındaki büyük zaferine mani olarak bu tehlikeyi savuşturmayı hedeflemiştir.

³ Şeybânîler, Safevîler ve Bâbürlüler coğrafi konumları haritası için bk. EK 1 (Muzaffar Alam, "Trade, State Policy And Regional Change: Aspects Of Mughal-Uzbek Commercial Relations, 1550-1750", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* (Leiden: E. J. Brill, 1994), 37/204).

⁴ Ancak bir sonraki yüzyılda Cihangir Şah (1605-1627) Devri'nde Cihangir Şah'ın Safevîlere karşı Osmanlı ve Şeybânî Özbeklerle birlikte bir Sünnî ittifakı planladığını görmekteyiz. Hatta bu gaye ile Sultan IV. Murad'a (1622-1640) bir mektup yazmış, ancak bir sene sonra vefat edince bu girişim sonuçsuz kalmıştır. Bunun üzerine Osmanlılarla ilk düzenli diplomatik münasebetler Şah Cihan (1627-1658) tarafından başlatılmıştır. Selefinin planladığı Sünnî ittifakını gerçekleştirmek gayesiyle IV. Murad'a bir mektup daha yazan Şah Cihan Osmanlı sultanı için "Müslüman sultanların hanı, hilâfet makamı için Allah tarafından seçilmiş ve Müslüman krallıklar arasında birliğin tesis edicisi" gibi ifadeler kullanmıştır. (Azmi Özcan, "Hint-Türk (Bâbürlü-Osmanlı) İlişkilerinin Tarihyazımına Yansımaları", *Hint Alt Kitası'nda Tarih Kaynakları ve Tarihyazımı*, ed. Şefaattin Deniz vd. (İstanbul: Fikir Kitap, 2024), 358-259).

Şeybânîler ve Bâbürlüler ile ilgili doğrudan ve dolaylı, alakalı olan çeviri ve telif pek çok eser kaleme alınmıştır. Şeybânîler ile ilgili ülkemizde yapılan çalışmaların⁵ serencamı görece fazla olduğu halde Hint Alt Kitası'na gelince; Cumhuriyetin ilk yıllarında Hint Alt Kitası'na ilgi duyan ve buralarla ilgili çalışmalar yapan ilim adamlarının sayısı bir hayli fazla iken sonradan bir kopuş yaşanmış, 1980'lerde bu bölgeye duyulan ilgi tekrar canlanmıştır. Ülkemizde son birkaç yıldır Hint Alt Kitası'ndaki zenginliğin fark edilmesiyle birlikte bu bölgeye bir ilgi olduğu aşikâr;⁶ ancak bu ilginin daha ziyade İslami ilimler sahası ile sınırlı olduğu da bir gerçektir.⁷ Başta tarih olmak üzere diğer disiplinler söz konusu olduğunda Hint Alt Kitası ile irtibatımızın istenen düzeyde olmadığı açıktır. Bu meyanda *Hint Alt Kitası'nda Tarih Kaynakları ve Tarihyazımı* adlı çalışma özellikle Hint Alt Kitası'ndaki tarih kaynakları ve tarihyazımı noktasında araştırmacılar için bir başvuru kaynağı mahiyetindedir.⁸

Bir kısmına değindiğimiz bu literatür Şeybânîler ve Bâbürlüler ile ilgili ya bir boyuta odaklanmakta bu yüzden bütünü iskalamakla ya da bütünü ele alarak parçalardan kopmakla İslam dünyasında 16. yüzyılda yaşanan devletler arası ilişkiler ve jeo-politik parçalanmaya dair açık bir alan bırakmıştır. Bu sebepten İslam medeniyetinin iki ana havzası olan Horasan ve Mâverâünnehir'de meydana gelen Şeybânîler ile Bâbürlüler rekabetinin karşılaştırmalı bir şekilde kendi dönemi ve sonrası için nasıl bir konum teşkil ettiğinin tartışılmasının yanı sıra

⁵ Bu alanda çalışan araştırmacıları ve eserleri zikretmemiz gerekmektedir: Mehmet Alpargu, "Türkistan Hanlıkları", *Türkler Ansiklopedisi*, ed. Hasan Celal Güzel vd. (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 8: 229-312; Azim Malikov, "Semerkant Bölgesi'ndeki Özbeklerin Etnik Tarihi", *Türkler Ansiklopedisi*, ed. Hasan Celal Güzel vd. (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 8: 617-648; Nurten Kılıç, *Siyasal Kültürde Değişim: Şeybânî Han ve Özbek Siyasal Oluşumu: 1500-1510* (Ankara: A. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1999), 20-188; Mustafa Kafalı, "Şibân Han Sülalesi ve Özbek Ulusu", *Atsız Armağanı*, haz. Erol Güngör ve Mustafa Kafalı (İstanbul: Ötügen Neşriyat, 1976), 295-306; Zeki Velidi Togan, *Bugünkü Türklü ve Türkistan Yakın Tarihi* (İstanbul: Enderun Kitabevi, 1981); Baymirza Hayit, *Türkistan: Rusya ile Çin Arasında* (Ankara: Otağ Yayınevi, 1975); İsmail Türkoğlu, "Şeybânîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 2010), 39: 45-47; Abdulkadir Macit, *Şeybânî Özbek Hanlığı (1500-1599)* (İstanbul: İLEM Yayınları, 2023).

⁶ Michael H. Fisher, *Bâbürlüler: Hindistan'da Bir Türk İmparatorluğu*, çev. M. Fatih Çalışır (İstanbul: Kronik Yayıncılık, 2020); Fernand Grenard, *Bâbürlü*, yay. haz. Orhan Yüksel (Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 1971); Naimur Rahman Farooqi, *Bâbürlü-Osmanlı İlişkileri: Bâbürlü Hindistanı ile Osmanlı İmparatorluğu Arasındaki Politik Ve Diplomatik İlişkiler Üzerine Bir İnceleme (1556-1748)*, çev. Mehmet Akif Erdoğdu (İstanbul: Selenge Yayınları, 2023); John F. Richards, *Bâbürlü Türk İmparatorluğu: Tarih, Kültür, Teşkilat*, çev. Yasin Tekin (İstanbul: Selenge Yayınları, 2021); Deniz Çıkılı, *Kayıp Kıtanın Keşfi Hindistan Yazıları* (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2023); Umut Kırca, *Nadir Şah Döneminde Afşarlıların Bâbürlüler ve Türkistan Hanlıkları ile İlişkileri (1736-1747)* (İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Genel Türk Tarihi Programı, Yüksek Lisans Tezi, 2018); Hami Demir, *Bâbürlü Devleti'nde Hümâyûn Dönemi*, Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2017).

⁷ Hadis alanında yapılan çalışmalarla ilgili bir bibliyografya denemesi için bk. Fatma Aydın, "Son Dönem Türkiye'sinde Hint Alt Kitası Merkezli Hadis Çalışmaları: Bir Bibliyografya Denemesi", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 16/1 (2023).

⁸ Şefaattin Deniz vd. (ed.), *Hint Alt Kitası'nda Tarih Kaynakları ve Tarihyazımı* (İstanbul: Fikir Kitap, 2024).

Müslümanlarda bu havzalarda yaşanan rekabetin doğurduğu jeo-politik parçalanmanın ne tür süreçlerden geçerek şekillendiğini ortaya çıkarmak ihtiyacı hasıl olmuştur. Bu gayeyle yapılan çalışmada Şeybânîler ile Bâbürlülerin 1500-1599 tarihleri arasında İslam dünyasının doğusunda yaşanan siyasî, askerî, iktisadî, dinî, ilmî ve kültürel rekabetin hususi olarak doğu Müslüman toplumlarında genel olarak tüm Müslümanlarda nasıl bir jeo-politik parçalanma meydana getirdiği ortaya konulmuştur.

1.Siyasî ve Askerî Rekabet

Muhammed Şeybânî Han ile Timurlu şehzadesi vasfıyla Bâbür Şah arasında özellikle Mâverâünnehir ve Horasan'ın hakimiyeti konusunda büyük bir siyasî ve askerî rekabet yaşanmıştır. 1498'de çıktığı birinci Mâverâünnehir seferinde istediği başarıyı gösteremeyen Muhammed Şeybânî Han, 1500'te ikinci defa çıktığı seferinde Semerkant'ı ele geçirmeye muvaffak olmuştur.⁹ Muhammed Şeybânî Han'ın bu başarısı karşısında Bâbür'ün, sahip olduğu iktidarı kaybetmemek üzere tekrar girişimde bulunması haddizatında pek de şaşırtıcı değildir. Nitekim Bâbür, topladığı kuvvetlerle şehri geri almış, ancak sahip olduğu bölgenin imkânlarının Şeybânîler tarafından cömertçe kullanılmasından dolayı da askerlerini yanında tutamama gibi bir sorunla karşı karşıya kalmıştır. Şehrin Bâbür tarafından muhasarasını Buhara seferinde haber alan Muhammed Şeybânî Han, Semerkant'a geri dönmüş ve 1501 yılının Nisan ayında Semerkant'ın dışında yapılan Ser-i Pûl savaşında Bâbür'ün kuvvetlerini yine yenilgiye uğratmıştır. Bunun üzerine Bâbür, surların gerisine çekilmek zorunda kalmıştır.¹⁰ Dört ay süren muhasara döneminden sonra Bâbür, şehri elinde tutmanın imkânı bulunmadığına kanaat getirerek 1501 yılının ikinci yarısında şehirden bir anlaşma yaparak çıkmıştır.¹¹

Fergana hâkimiyeti (1494-1504) döneminde Bâbür, Semerkant'tan ayrıldıktan sonra akrabası olan Moğol hanları Ahmed ve Mahmud'u Şeybânîlerin eline geçirdiği Andican'ın üzerine sefer yapmaları konusunda ikna etmiştir. Bunun üzerine 1503-1504 yıllarında 30.000 kişilik bir müttefik ordusu Fergana'ya doğru yola koyulmuştur. Nihayet Bâbür ve müttefikleri olan Moğol hanlarının kuvvetleri ile Muhammed Şeybânî Han'ın ordusu arasında Erhiyân şehri yakınlarında meydana gelen muharebede, bu sefer Moğol hanları ağır bir yenilgiye uğramıştır. Muhammed

⁹ Hasan Bey Rumlu, *Âhsenü't-Tevârîh*, haz. Abdu'l-Hüseyn Nevaî (Tahran: İntişârât-ı Esâtîr, 1384), 1/60; Zahirüddin Muhammed Bâbür, *Bâbürnâme (Bâbür'ün Hatıratı)*, Doğu Türkçesinden çev. Reşit Rahmeti Arat (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1970), 1/120; Bōribay Ahmedov, *el-Arab ve'l-İslâm fî Uzbekistân Târîh-u Âsya'l-Vustâ min Eyyâmî'l-Üsrü'l-Hâkimeti hatte'l-Yevm*, Arapça'ya çev. Zâhidullah Menruf (Beyrut: Şeriketü'l Matbuat li't-Tevzi ve'n-Neşr, 1992), 296; Arminius Hermann, *History of Bokhara from the Earliest Period Down to the Present: Composed for the First Time After Oriental Known and Unknown Historical Manuscripts* (Londra: Kraus Reprint Corporation, 1979), 252-256.

¹⁰ Muhammed Yusuf Münşî, *Tezkire-i Mukîm Hânî Siyeri Târîh-i Ferhengî ve İctimâî Maveraünnehir der ahd-i Şeybânîyân ve İsterhâniyân*. tsh. ve thk. Fereşte Sarrâfân (Tahran: İntişârât-ı Mirâs-i Mektûb, 1961), 19-26.

¹¹ Bâbür, *Bâbürnâme*, 1/84-85. Rumlu, *Ahsenü't-Tevârîh*, 2/960-962; Gıyaseddin b. Hamidüddinü'l-Hüseynî Hâdemîr, *Târîh-i Habîbû's-Siyer Fî Ahbânî Efrâd-ı Beşer*, haz. Celaleddin Hümaî (Tahran: İntişârât-ı Hayyam, 1380), 276.

Şeybânî Han bu sefer neticesinde doğuda Andican, kuzeyde Taşkent ve Şahruhiye, güneyde Hisar dağları, Belh ve Bedehşan, batıda ise Hârizm'i ele geçirmiştir.¹² Bâbürlü ve müttefiklerinin yenilgiye uğramasından sonra Muhammed Şeybânî Han, kendisine yardımcı olan Sultan Ahmed Tembel'e ve kardeşlerine toprak bahşetme yönünden cömert davranmıştır.¹³ Ancak Sultan Ahmet Tembel bu toprak paylaşımından memnun değildir. Muhammed Şeybânî Han'ın gidişini fırsat bilerek Taşkent'e saldırmış ve şehri kuşatmıştır. Bu davranışı ile Tembel, kendi sonunu hazırlamıştır. Bu gibi sebeplerden dolayı Muhammed Şeybânî Han, Fergana'ya doğru 4 Nisan 1504 tarihinde başlayan son seferinde Tembel ve kardeşini ortadan kaldırmıştır. Netice bu şekilde olmasına mukabil Seyhun nehri ile Gobi çölü arasında hüküm süren Moğollar ve Kalmuklar ile mücadele sathı, mezkûr han döneminde olduğu gibi sonraki bütün Şeybânî hanları döneminde de kapanmamıştır. Bu sath, hususen Şeybânî hanlarının Horasan tarafına yaptıkları seferlerde onların planlarına zarar vermek için tekrar tekrar açılmıştır.

Muhammed Şeybânî Han'ın bölgede tutunarak yerleştiği bu merhalede diğer sathta Bâbürlü ile çok şiddetli bir şekilde mücadeleye devam etmiş ve Fergana, Kâbil ve Semerkant'ı Bâbürlü'nün elinden almayı başarmıştır. Bu başarıların ardından Muhammed Şeybânî Han'ın bir sonraki hedefi, Timurîlerin ikinci büyük payitahtı olan Herat'ın alınması ve Hüseyin Baykara'nın Herat'ta bulunan oğulları Bedüzzaman Mirza ile Muzaffer Hüseyin Mirza'yı ortadan kaldırarak Horasan hâkimiyetini tesis etmek olmuştur.¹⁴ Ancak Herat'tan evvel Hüseyin Baykara'ya bağlı olan Hârizm'i ele geçirmek zorunda olduğunu bilen Muhammed Şeybânî Han, bu sebeple 1505 yılında Ürgenç'i zapt etmiş ve ordularını Ceyhun'un öteki yakasında yer alan Horasan topraklarına göndermiştir. Bu ileri harekât Meryeme ve Faryâb'a kadar uzanmıştır. Bütün bu gelişmelerden sonra Hüseyin Baykara, Timurîleri tek sancak altında toplamak amacıyla oğlu Bedüzzaman Sultan ve Bâbürlü Sultan'a Şeybânîlere karşı birlikte hareket etme teklifini iletmiştir. Birincisinin kabul ettiği teklife ikincisi meyletmemiştir. Hüseyin Baykara bu girişimi ile Muhammed Şeybânî Han'a karşı tekrar harekete geçmeye karar vermişse de başlattığı harekâtı tamamlayamamış ve Herat yolundaki Baba İlahî (Bâbâllâh) denilen yerde vefat etmiştir (5 Mayıs 1506).¹⁵

Ser-i Pül ve Mervitçak savaşları ile Mâverâünnehir bölgesinin fethini tamamlayan Muhammed Şeybânî Han, esasen Horasan'ın tamamına hâkim olmak arzusu ile 1507 tarihinde ordusuyla Ceyhun'u geçerek Horasan bölgesine adımını atmıştır. Bu seferin gerçekleştirilmesinde diğer önemli bir sebep, Muhammed Şeybânî Han'ın emirinin bölgede yenilgiye uğraması

¹² Bâbürlü, *Bâbürlüname*, 1/191; Vambéry, *History of Bokhara*, 260.

¹³ Vambéry, *History of Bokhara*, 258.

¹⁴ Mirza Şems Buharayî, *Târîh-u Buhara, Hokand ve Kâşğar der şerh-i hükümrânî Emir Mir Haydar der Buhara, Muhammed Ali Han der Hokand ve Cihangir Hâce der Kaşğar*, haz. Muhammed Ekber Aşık (Tahran: İntişarât-ı Ayne-i Miras, 1377), 18-19.

¹⁵ Bâbürlü, *Bâbürlüname*, 1/140-141; 2/252-253; Mirza Şems Buharayî, *Târîh-u Buhara*, 18.

olmuştur. Şurası muhakkaktır ki, Muhammed Şeybânî Han'ın bizzat kendisinin Buhara'dan Belh üzerine sefere girişmesi bölgede büyük bir panik havası meydana getirmiştir. Hüseyin Baykara, Herat'tan bir öncü kuvveti emirlerden birisi olan Zünnûn Argun yönetiminde 12 bin kişi ile göndermişse de, yapılan savaşta Argun yenilerek öldürülmüştür.¹⁶ Muhammed Şeybânî Han bu savaş neticesinde Belh başta olmak üzere Şibirgân, Kunduz, Bâğlân ve Arhânîğ gibi çevre bölgelerin hemen hemen tamamını ele geçirmiştir.¹⁷

Eğer muhakkak söylemek gerekirse Sultan Bâbü'ün bu süreçte Horasan'a iki defa geldiği ifade edilebilir. Birincisinde bizzat Sultan Hüseyin Baykara yardım çağrısında bulunmuştur. 1506 senesinde Sultan Hüseyin Baykara vefat ettiği halde Sultan Bâbü sözünde durarak 1507'de Horasan'a doğru yola koyulmuştur. İkincisinde ise Belh'in Şeybânîler tarafından kuşatılması üzerine Sultan Hüseyin Baykara'nın çocukları davet etmiştir. Ancak Çağatay Mirzaları toplanıncaya ve Bâbü ile birleşinceye kadar Belh şehri Şeybânîler tarafından ele geçirilmiştir. Çağatay Mirzalarının isteği doğrultusunda 1507-1508 kışını Herat'ta geçirmeye karar veren ve 1508 baharında Muhammed Şeybânî Han ile savaşmaya hazırlanan Sultan Bâbü, Kâbil'de isyan başlayınca geri dönmek zorunda kalmıştır.¹⁸ Çağatay Mirzaları ise Herat'ı kendileri için daha güvenilir bulduklarından dolayı burada ikamet etmeye devam etmiştir.¹⁹

Söz konusu ettiğimiz bu seferler neticesinde Muhammed Şeybânî Han Timurlu ve Bâbürlülerin elinden Horasan'ı almaya, Bistam vilayetinden Türkistan ülkesinin doğudaki son kalesine kadar tüm bölgeye hükmetmeye muvaffak olmuştur.²⁰ Muhammed Şeybânî Han'ın bu zaferlerle Mâverâünnehir'de geniş bir sahayı hâkimiyeti altına alması ve bölgeden Timurluları sürmesi üzerine Fergana'dan ayrılıp Afganistan ve Hindistan tarafına yönelen Sultan Bâbü, 1504 yılında Kâbil'i ele geçirmiştir.²¹ Bu vakit itibarıyla Kâbil hâkimiyeti (1504-1526) başlayan ancak özellikle de Muhammed Şeybânî Han'a karşı olan husumeti sebebiyle kuzeybatı cihetindeki topraklarının güvenilirliğini sağlamak ve önceden hâkimiyeti altında bulunan Mâverâünnehir topraklarını tekrar idaresi altına almak maksadıyla devamlı fırsat kollamıştır. Bu mahiyet itibarıyla o 1507'de Muhammed Şeybânî Han'ın Horasan fethi sonrasında Semerkant'a dönmesini fırsat

¹⁶ Hâdemîr, *Târîh-i Habîbu's-Siyer*, 4/374-77; Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, 1/131; Bâbü, *Bâbü'nâme*, 2/325; Muhammed Yar bin Arap Kutgan, *Musahharü'l-Bilâd, (Târîh-i Şeybânîyân)*, haz. Nadir Celâlî (Tahran: İntişarât-ı Mîrâs-ı Mektûb, 1385), 83-84; İsmail Aka, "Zünnun Argun", *İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1986), 13/656-658; Ahmedov, *el-Arab ve'l-İslâm fî Uzbekistân*, 304.

¹⁷ Mirza Haydar Duğlat, *Tarih-i Reşidi*, thk. Abbas Kulî Ğaffârî Ferd (Tahran: İntişarât-ı Mîrâs-ı Mektûb, 1383), 99; Muhammed Yusuf Münşî, *Tezkire-i Mukîm Hânî*, 50; Ahmedov, *el-Arab ve'l-İslâm fî Uzbekistân*, 300-301.

¹⁸ Bâbü, *Bâbü'nâme*, 2/252-253, 289-311.

¹⁹ Anonim, *Âlem Ârâ-yı Safevî*, haz. Yadullah Şükri, (Tahran: İntişarât-ı İttîlât, 1363), 267.

²⁰ Fazlullah b. Ruzbehân Huncî, *Mihmânnâme-i Buhara (Târîh-i Padîşahî Muhammed Şeybânî)*, haz. Menuçehr Sutude (Tahran: İntişarât-ı İlmi ve Ferhengî, 1384), 108-129; Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, 2/1034; Muhammed Yusuf Münşî, *Tezkire-i Mukîm Hânî*, 19-26.

²¹ Bâbü, *Bâbü'nâme*, 2/197.

adederek Kâbil ve Gazneyn'den Kandehar'a gelmiş ve Muhammed Şeybânî Han'a bağlılıklarını bildiren Emîr Şüca' Bey ile Muhammed Mukîm'in orduları tarafından karşılanmıştır.²² Bâbü, bu savaşta mağlup olmasına rağmen belirli aralıklarla da olsa Kandehar üzerine seferlerini sürdürmüştür.

Bu meyanda taraflar arasında gerçekleşen siyasî ve askerî rekabet zaviyesinden dikkatlerden kaçırılmaması gereken bir diğer şehir Kandehar'dır. Bugün Afganistan'ın ortalarında bulunan Kandehar, 16. yüzyılda İran ile Hindistan coğrafyası arasındaki seyahatleri sağlayan bir koridor konumunda olmuştur. Aynı zamanda bu asırda Horasan coğrafyasının bir parçası olması hasebiyle Safevîler; Kâbil'e oldukça yakın olması itibarıyla de Bâbürlüler açısından oldukça önem arz etmiştir. Kandehar, 15. yüzyılın sonlarında Timur'un torunlarından Herat hâkimi Sultan Hüseyin Baykara'nın mülkünde bulunmuştur.²³ Önceki satırlarda belirttiğimiz üzere Muhammed Şeybânî Han, 1507'de buraya yaptığı sefer neticesinde bölgenin yönetimini kendisine bağlılığını bildiren Sultan Hüseyin Baykara'nın Kandehar valisi Emîr Zünnûn'un oğulları Şüca' Bey ve Muhammed Mukîm'e bırakmıştır.²⁴ Bu arada Muhammed Şeybânî Han, 1509'da şehrin dağlık yerlerinde oturan Hazâra ve Nikûderî kabilelerine karşı sefer düzenlemişse de istediği sonucu alamamıştır.²⁵

Muhammed Şeybânî Han'ın vefatından sonra Semerkant tahtına Timur Sultan (ö. 1513) geçmiş, Buhara yönetimini de Ubeydullah Han (ö. 1540) devralmıştır.²⁶ Bu durum hanlık içerisinde bir dağınıklık beraberinde getirmiştir. Sultan Bâbü 1511 yılında Şeybânî Özbek Hanlığı'nın içinde bulunduğu bu dağınıklıktan istifade etmiş ve Şah İsmail'in desteğini alarak eski Timuroğulları topraklarını elde etmek amacıyla Hisar-ı Şadman, Kunduz, Bedehşan ve Bağlan'a doğru ilerleyip bölge hâkimi Hamza Sultan ve Mehdi Sultan ile çatışmıştır.²⁷ Onları mağlup ettikten sonra Şah'a bir elçi göndererek Buhara ve Semerkant vilayetlerini ele geçirmek için kendisinden yeniden yardım talebinde bulunmuştur. Bu talep üzerine gerçekleşen ittifak maddeleri gereğince Şah İsmail, Bâbü'nün kuvvetlerini takviye edecek ve fethedilen yerleri ona bırakacak, buna mukabil, Bâbü de ona tâbîyetini bildirecek, Şah adına hutbe okutup sikke bastırarak ve bulunduğu yerde Safevî Devleti'nin doğu hudutlarının emniyetini sağlayacaktır.²⁸

²² Bâbü, *Bâbürnâme*, 2/345; Halis Bıyıktaş, *Timurlular Zamanında Hindistan Türk İmparatorluğu* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1991), 16; M. Fuat Köprülü, "Bâbü", *İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1979), 2/181-183.

²³ Ahmedov, *el-Arab ve'l-İslâm fi Uzbekistân*, 308.

²⁴ Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, 1/123-24.

²⁵ Kutgan, *Musahharü'l-Bilâd*, 104; Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, 1/135.

²⁶ Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, 2/1138.

²⁷ Muhammed Hakîm Han, *Muntehabu't-Tevârih*, tsh. Yâyûi Kâvâherâ ve Kûiçi Hânedâ (Tokyo: İntişarât-ı Müessesesi-i Mutâlaât Ferhenghâ ve Zebânâ-yı Âsyâ ve Âfrîkâ, 2009), 290-291.

²⁸ Herevi, *Fütühat-ı Şahi*, 373; Conabâdî, *Ravzatü's-Safevî*, 257; İsfahanî, *Holdeberrîn*, 209.

Şah, Bâbü'r'ün isteği üzerine Ahmed Bey Sûfioğlu ve Şâhruh Bey Afşar serdarlığında bir grup askerini yardıma göndermiştir. Ayrıca Merv Savaşı'nın (1510) ardından Safevîlerin eline esir düşen Hanzade Begim'in, Bâbü'r'ün kız kardeşi olduğunu öğrenen Şah İsmail, dostluk ve iyi niyet dileklerini ihtiva eden bir mektupla birlikte kız kardeşini de onun yanına göndermiştir.²⁹ Safevî birliklerinin Bâbü'r'ün ordusuna katılmasıyla birlikte tüm kuvvetler Semerkant ve Buhara üzerine yürüyüp 1511'de buraları ele geçirmiştir. Daha sonra Bâbü'r, Safevî serdarlarını şahın yanına geri göndermiş ve bu yardıma karşılık onun adına Buhara ve Semerkant'ı yönetmeye başlamıştır.³⁰ Bu durum karşısında çaresiz kalan Şeybânîler, Mâverâünnehir'i ele geçirmeden önceki hareket üsleri olan Taşkent, Sıgnak ve Yesi gibi güvenli bölgelere çekilmek zorunda kalmışlardır.³¹ Böylece, Şeybânîlerin Mâverâünnehir'deki hâkimiyetleri hemen hemen tamamen, hükümlerinin üzerinden daha çeyrek asır geçmeden yıkılmıştır.

Muhammed Şeybânî Han'ın vefatından sonraki 1510-1512 yılları boyunca Şah İsmail ve Sultan Bâbü'r tarafından Mâverâünnehir topraklarının işgal edilmesi, Şeybânî Özbek Hanlığı'nı her yönüyle sarsıntıya uğratmıştır. Ancak 1512'de Bâbü'r'e karşı elde edilen zafer ve toplanan kurultay neticesinde hanlığa oturan Köçkücü Han (1510-1530) döneminde durum normalleşmeye başlamıştır. Köçkücü Han zamanında askerî meseleler çoğunlukla Ubeydullah Han'ın elinde bulunmuştur. Ubeydullah Han, özellikle bu dönemde Safevîlere karşı aktif bir politika takip etmiş,³² hatta karşı akınlara da başlayarak kaybettikleri yerleri geri almak için gayret göstermiştir. Bu dönemde Bâbü'r'ün elde etmiş olduğu şöhret süratle kaybolmaya başlamıştır. Bu kayboluşta Şah İsmail'in tâbiyetini kabul etmesi, onun adına para bastırması ve hutbe okutması ehemmiyetli rol oynamıştır. Bu pekâlâ Sünnilerin çoğunlukta olduğu Mâverâünnehir halkı tarafından iyi karşılanmamıştır. Dahası Bâbü'r'ün askerlerine kızıl börk giydirmesi, bölge halkının ondan soğumasına sebep olmuştur.³³ Bütün bu uygulamalar Sünnî Müslümanlığı temsil eden ulema ve tarikat dervişlerinin öncülüğünde Şah İsmail'in gölgesindeki Bâbü'r'e karşı galeyana artması ve mücadele edilmesi sonucunu doğurmuştur.

Şah İsmail, Bâbü'r'ün yardım çağrısına cevap vermek, ayrıca Şeybânîlerin yeni kuvvetlerle yeniden bölgeye yönelik kısmî başarılar elde ettikleri hareketlerine mani olmak maksadıyla Horasan valisi Yar Ahmed İsfahanî (Emir Necm-i Sâni) kumandasında 60.000 atlıdan kurulu bir orduyu bölgeye sevk etmiştir. 1512 yılının Kasım ayında ordu harekete geçmiştir. Emir Necm-i Sâni, yol boyunca Horasanlı emirlerin kuvvetlerini de ordusuna katarak Ceyhun'u geçip

²⁹ Kadı Ahmed Tetevî-Âsaf Han Kazvinî, *Tarih-i Elfi*, 6/5507; Duğlat, *Tarih-i Reşidi*, 239; Kutgan, *Musahharü'l-Bilâd*, 117; Mirza Şems Buharayî, *Târîh-u Buhara*, 20; Bâbü'r, *Bâbü'râmme*, 1/8.

³⁰ Vahid Kazvinî, *Cihân Ârâ-yı Abbâsî*, 35-36; Rumlu, *Ahsenü't-Tevârîh*, 2/1060-1061; Grenard, *Bâbü'r*, 108.

³¹ İskender Beg Münşî, *Âlem Ârâ-yı Abbâsî*, 39-40; Kutgan, *Musahharü'l-Bilâd*, 117.

³² Rumlu, *Ahsenü't-Tevârîh*, 2/1067; İsfahanî, *Holdeberrîn*, 217-220; Vasîfî, *Bedayü'l-Vakâyi*, 1/117, 121.

³³ Duğlat, *Tarih-i Reşidi*, 245; Mirza Şems Buharayî, *Târîh-u Buhara*, 20.

yanına Bâbü'rü de alarak Karşı üzerine yürümüştür.³⁴ Emir, Karşı'yi üç günlük bir kuşatmadan sonra ele geçirince yanındakilerin itirazına rağmen şehirdekileri kılıçtan geçirme emrini vermiştir.³⁵ Necm-i Sâ'nî hiçbir engelle karşılaşmadan Karşı'den Buhara'ya doğru yürüyüşünü sürdürürken güzergâh üzerinde önemli bir yer olan Şeybânîlerin elindeki Gicduvan'ı da kuşatmıştır. Kuşatma devam ederken Necm-i Sâ'nî'nin ordusunda zahire kalmamış ve kış mevsimi de gelmiştir. Kendisine, Bâbü'r de dâhil olmak üzere birçok kişi Gicduvan'da durmanın bu mevsimde uygun olmadığını belirtmesine rağmen Necm-i Sâ'nî bu ikazları dikkate almamıştır.³⁶ Necm-i Sâ'nî'nin Gicduvan'da durumunun iyi olmadığını öğrenen Ubeydullah Han ile Cânî Beg Sultan hemen hazırlıklarını tamamlayarak Gicduvan üzerine yürümüştür³⁷ ve burada Safevîleri mağlup etmiştir.³⁸

İçinde yaşadıkları sancılı süreçten Gicduvan zaferi ile çıkmayı başaran Şeybânîler, 1512 tarihinde, müttefik Şeybânî sultanları Bâbü'rün Safevîlerin Ahmed Sûfioğlu ve Şâhrûh Bey Afşâr komutasındaki Çağatay-Safevî birlikleri karşısında Kul Melik mevkiinde³⁹ gerçekleşen savaşta galip gelmiştir. Savaş neticesinde dönemin en ünlü Safevî serdarı Emir Necm'î esir edip Sultan Bâbü'rü de Hisar-ı Şadman'a geri çekilmek mecburiyetinde bırakmışlardır.⁴⁰ Bu savaş neticesinde ağır bir mağlubiyet alan Bâbü'r, Semerkant'a dönmek zorunda kalmış, ailesi ve hazinesini toplayarak buradan da ayrılmıştır.⁴¹

Bu muharebenin en önemli sonuçlarından birisi Timurîlerin, Şeybânîlerle Mâverâünnehir'de giriştikleri son mücadele olmasıdır. Çünkü bu yenilgiden sonra Bâbü'r, Mâverâünnehir'e hâkim olma arzusunun gerçekleşmeyeceğini anlayarak Hindistan'a doğru mücadelesine girişecektir. Muhakkak olan bir şey varsa o da Bâbü'rün, Mâverâünnehir'in tekrar kontrol altına alınması maksadıyla mücadelesini Şeybânîler karşısında aldığı yenilgilere rağmen devam ettirmiş olmasıdır. Bu doğrultuda 1513 ve 1514 yıllarını Kunduz'da hep son bir fırsat ümidiyle geçirmiştir. Ancak 1514'te müttefiki Şah İsmail'in Yavuz Sultan Selim karşısında Çaldıran'da uğradığı ağır hezimet üzerine Mâverâünnehir'i yeniden ele geçirmek rüyasından vazgeçmiş ve Afganistan'da merkezi Kâbil olmak üzere yeni bir devlet teşkili için temelli dönmek

³⁴ Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, 2/1065; Vâsîfî, *Bedâyiü'l-Vekâyi*, 2/112; Muhammed Hakîm Han, *Muntehabu't-Tevârih*, 292.

³⁵ Hüseyinî, *Târîh-i İlçî Nizâm Şâh*, 58; Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, 2/1065-1066; İsfahanî, *Holdeberrîn*, 215-216.

³⁶ Hândemîr, *Târîh-i Habîbü's-Siyer*, 4/528; Kutgan, *Musahharü'l-Bilâd*, 130.

³⁷ Hafız Tanış İbn Mir Muhammed Buhârî, *Şerefnâme-i Şâhî*, Sâzmân-ı Esnâd ve Kitâbhâne-i Millî Cumhûr-ı İslâm-i İran (Tahran: İntişarât-ı Bahş-i İranşenâsi, 1983), 1/87a-87b.

³⁸ Hafız Tanış, *Şerefnâme-i Şâhî*, 1/87a-87b.

³⁹ Nisârî, *Müzekkir-i Ahbâb*, 24-25.

⁴⁰ Hüseyinî, *Târîh-i İlçî Nizâm Şâh*, 58-60; Vâsîfî, *Bedâyiü'l-Vekâyi*, 1/117, 121; İsfahanî, *Holdeberrîn*, 217-220; Seyfi Çelebi, *L'Ouvrage de Seyfi Çelebi, Historian Ottoman du XVI e Siecle*, ed. J. Matuz, Paris: Institut Français d'archeoloji, 1968, 103-105.

⁴¹ Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, 2/1063-1065; İsfahanî, *Holdeberrîn*, 211-213; Mirza Şems Buharâyî, *Târîh-u Buhara*, 20.

zorunda kalmıştır. Burada 1519 yılına kadar süren hazırlık döneminden sonra Bâbür, Kandeher'da bulunan Argûnlular ile 1522 yılında cereyan eden savaşı kazanmış, böylelikle Kandeher ve Zemîndâver memleketlerinin tamamını egemenliği altına almayı başarmıştır. Bâbür, savaş sonunda Argun Zünnûn'un çocuklarının uzun süreden beri biriktirdiği hazinesini ordu komutanları ve emirleri arasında paylaşmış ve ele geçirdiği vilayetlerin egemenliğini kardeşi Sultan Nasır Mirza'ya bırakarak Kâbil'e dönmüştür. Bâbür Şah bu başarıların ardından 1526'da Pânîpet Meydan Savaşı'nı kazanarak Lûdî Sultanlığı'nı ortadan kaldırmış ve Bâbürlü hânedanını kurmuştur. Bu vakit itibariyle Hint Alt Kitası hâkimiyeti (1526-1530) başlayan Bâbür Şah 1527'de Kânvâ'da Racpûtları mağlûp etmiş, Çitor Racası Rânâ Sangâ'nın emrindeki Hindulara ağır kayıplar vermiştir. Bu hadise Bâbürlülerin Hindistan'daki hâkimiyetini iyice sağlamlaştırmıştır.⁴²

Bâbür Şah'ın hastalanması üzerine Hümâyûn Şah veliaht tayin edilmiştir. (29 Aralık 1530) Ancak Bâbür'ün ölümünün (1530) ardından oğulları Kâmrân Mirza ile Hümâyûn (1530-56) arasında taht kavgası meydana gelmiştir. Bu kavga sürerken 1545 yılında Kandeher, Safevîlerin yardımıyla Hümâyûn'un eline geçmişse de bundan sonra 16. yüzyıl boyunca Bâbürlüler ile Safevîler arasında kavga meydana olmuş ve hatta bu kavga dolaylı birkaç defa el değiştirmiştir.⁴³ Hümâyûn'un vefatından sonra bölgede Bâbürlülerin kontrolü zayıflamıştır. Bunun üzerine Şah Tahmasb, 1558'de Kandeher'i işgal etmiştir. Ancak 1576'da, Şah Tahmasb'ın vefatı üzerine bölgede dengeler tekrar değişmiş ve Celâleddin Ekber'in 1585'te Kâbil'i, 1590-92 yılları arasında Sind'i ele geçirmesi ile şartlar yeniden düzenlenmiştir. Bu iki şehrin ele geçirilmesi ile eli güçlenen Celâleddin Ekber, nihayet 1595'te Kandeher'i Bâbürlü topraklarına katmayı tekrar başarmıştır.⁴⁴

Bâbürlü sultanları Bâbür Şah sonrasında da Şeybânîlerin her karışıklığından faydalanmaya çalışmıştır. Örneğin Bâbürlü Süleyman Mirza 1560'ta Belh üzerine yürümüştür. Ancak Çeşmey-i Gûrzevân mevkiinde Pir Muhammed (1556-61) ve Abdullah Han (1583-1598) tarafından yenilgiye uğratılmıştır.⁴⁵ Hatta bu savaşta Süleyman Mirza'nın oğlu İbrahim Mirza esir edilerek öldürülmüştür. Kâbil'e karşı siyaset üreten Abdullah Han da 1574'te Hisar-ı Şadman'ı ele geçirip Cânî Beglerin hükümranlığını tesis edince bu siyaset gereğince Süleyman Mirza'yı Hisar sultanları ile aralarında aracılık yapmak üzere elçi olarak kullanmıştır. 1573 yılında Mirza Polat, Bâbürlü hükümdarı Celâleddin Ekber Şah (1542-1605) tarafından önceki yıllarda Abdullah Han'ın başlattığı görüşmelere cevap vermek sadedinde Buhara'ya elçi olarak gönderilmiştir. Safevîlerin

⁴² Enver Konukçu, "Bâbürlüler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 1991), 4/400-404.

⁴³ Muhammed Yusuf Münşî, *Tezkire-i Mukîm Hanî*, 107-108; İskender Bey Münşî, *Âlem Ârâ-yı Abbâsî*, 1/566; Azmi Özcan, "Kandeher", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 2001), 24/293.

⁴⁴ İqtidar A. Khan, "Inter-State Relation (1500-1850)", *History of Civilization of Central Asia* (Paris: Unesco Publishing, 2003), 5/334-335.

⁴⁵ Ahmedov, *el-Arab ve'l-İslâm fi Uzbekistân*, 300.

saf dışında tutulması hedeflenilerek gerçekleştirilen bu görüşmeler sayesinde Horasan ve Kandeher'in, Bâbürlüleri ve Şeybânîleri arasında bölünmesi mümkün hale getirilmeye çalışılmıştır.

Bütün bu siyasî taktik ve mücadeleleri neticesinde Süleyman Mirza başkent Kal'ay-ı Zafer şehrinde tahttan indirilerek yerine yedi yaşındaki torunu Şâhruh Mirza geçirilmiştir. Bu duruma engel olamayan Süleyman Mirza 1577-78 yıllarında hac ibadetini yerine getirdikten sonra ülkesine Kazvin yolunu kullanarak dönerken Şah II. İsmail'in askerî desteğini alarak, Celâleddin Ekber tarafından tekrar Bedehşan valisi olarak atanmıştır. Düşündüğü gibi kolaylıkla tahta oturamayan Süleyman Mirza, bu olayları fırsata dönüştüren Abdullah Han'ın güçleriyle mücadele etmek zorunda kalmıştır. Neticede 1584 yılına geldiğinde Kunduz, Talakan, Kahmard, Gûrî ve Kûlâb Süleyman Mirza'nın elinden çıkmıştır. Haddizatında bu kayıplar dede ile torunu anlaşma yapmaya ve özellikle Abdullah Han'ın oğlu Abdülmümin Sultan'a Belh valiliğini verdikten sonra onun bu topraklara yaptığı savaşların yaralarının sarılması ve Bedehşan'ın restore edilmesi hususunda 1586'da elbirliğine sevk etmiştir.⁴⁶

Geçen fasıllardan anlaşılacağı üzere Şeybânîlerin son muktedir hanı olan Abdullah Han'ın da mücadele alanlarından birisi Bâbürlüleri olmuştur. Şah İsmail ve Şah Tahmasb'in Şeybânîlere karşı Bâbürlülere yaptığı yardım, Safevîlerin onların üzerindeki nüfûzunu 16. asır boyunca tartışmasız hale getirmiştir. Bu durum Safevîlerin, Bâbürlülerin kontrolündeki başta Kandeher olmak üzere sınırlar içinde bulunan vilayetlere müdahalesini kaçınılmaz hale getirmiş, neticede bu konuda aralarında yoğun mücadeleleri yaşanmıştır. 1558 yılında Şah Tahmasb'in Kandeher'i ele geçirmesi üzerine Ekber Şah, Abdullah Han ile ilki 1577, ikincisi 1586'da olmak üzere iki antlaşma yapmak zorunda kalmıştır. Ancak zaruri olarak Şeybânîlere yaklaşan Ekber Şah, 1577 tarihli Abdullah Han'ın mektubunda Safevîleri için kullandığı kaba ifadelerden ve 1585'te Bedehşan'ı ele geçirmesinden rahatsızlık duymuştur. Ekber Şah, Abdullah Han'ı bu uygulamalarından dolayı tehdit etmiş ve ardından tekrar Safevîleri tarafında saf tutmuştur.

Bu tehdit ve ikazlara rağmen Abdullah Han, 1583-1584'te Moğol idaresinin ileri karakolu hükmünde olan Bedehşan'ı Bâbürlülerden almış ve böylece Hindukuş dağlarının kuzeyinde Bâbürlü toprağı kalmamıştır.⁴⁷ Bunun üzerine Ekber Şah, Hindukuş dağlarının aralarında sınır olması hususunda Abdullah Han'ı yeniden ikna etmeye çalışmıştır. Ekber Şah, 1595 yılında Kandeher'i işgal ettikten sonra Herat'ı, tahtı idaresinde tutan Abdullah Han'a karşı tampon bölge haline getirmeye çalışmıştır. Ayrıca Abdullah Han'a düşmanlığı devam eden Şah Abbas'ı da, Abdülmümin Han komutanlığında Horasan üzerinde devam eden Şeybânîleri durdurmaya teşvik etmiştir.⁴⁸

⁴⁶ Robert D. McChesney, "Central Asia in the 10th-12th/16th-18th Centuries", *Encyclopædia Iranica* (Erişim 30 Nisan 2024).

⁴⁷ Yusuf Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi* (Ankara: TTK, 1947), 2/83-84.

⁴⁸ Khan, "İnter-State Relation", 5/332-333.

Bedehşan'ın ve Safevîlerin asır boyunca kontrolünü elden bırakmamak için mücadele ettiği Horasan'ın, Abdullah Han tarafından 1584-1598 yıllarında kontrolünün sağlanması, *haklı olarak Şeybânîler için yeniden imparatorluk yılları olarak takdim edilmektedir.*⁴⁹ Gerçekten de Abdullah Han zamanında Türkistan, Mâverâünnehir, Horasan, Fergana hatta Deşt-i Kıpçak'ın güney yakasını içine alan büyük bir hanlık oluşturulmuştur. Fakat onun vefatı sonrasında yaşanan gelişmeler, hanlığın güç kaybına ve beraberinde kuzey-batı istikametli toprak kaybına sebep olmuştur. Böylelikle Şeybânîler, 16. yüzyılın sonuna geldiğimizde, yıllardır hâkimiyet kurmaya çalıştıkları Horasan'ı tamamen Safevîlere, Bedehşan ve çevresinin büyük bölümünü ise Bâbürlülere kaptırmıştır.⁵⁰

2. Ticarî Rekabet

Timurlu bakiyesi topraklar olan Mâverâünnehir ve Horasan, Hazar Denizinden Çin'in başkenti Beijing'e, Sibiryâ'dan Hindistan'a kadar uzanan uzun ticaret ağının kavşak noktasında bulunmaktadır. Bundan dolayı burası dünya tarihinde muhtelif devletlerin sürekli ya hayatını sürdürdüğü ya da üzerinde hükümdarlık tesis etmeyi hedeflediği bölgeler olmuştur. Buralar ayrıca doğu-batı ve kuzey-güney bölgelerinin kesişim yeri, kadim İpek ve Baharat Yolu'nun üzerinden geçtiği ve özellikle Çin ve Hint'in dünyaya açılan kapısı olma gibi stratejik bir konumda yer almıştır. Bütün bu durumlar bölgenin cazibesini artırmış, ticarî trafiği yoğunlaştırmış ve iktisadî hayatı canlandırmıştır. Bahsettiğimiz bu durumdan müstağni kalmayan Şeybânîler ve Bâbürlüler de 16. asır boyunca bu bölgeler üzerinde ticarî hayatta söz sahibi olmak için yoğun bir rekabet içinde olmuştur. Zira bu bölgeler daha önce Timurlu sultanlar tarafından idare olunduğu için Şeybânîler Timur topraklarında hak iddia etmiş ve Mâverâünnehir ve Horasan'ın geçiş yolları üzerinde bulunması hasebiyle ticaret kavşağını kendi tasarruflarında tutmak istemişlerdir.⁵¹

Bu kavşakta Safevîler ile Bâbürlüler arasında siyasî ve askerî münasebetin yanı sıra ticari münasebetin, Hac ibadeti için yolcuların güvenliğini sağlama girişimlerinin ve bu maksatla elçilik teatisi üzerinden mektuplaşmaların ve görüşmelerin varlığına özellikle temas etmemiz gerekmektedir. Mâverâünnehir'in Orta Asya ticaret yolları üzerindeki meşhur konumunu esasen iki şehir temsil etmiştir. Bunlar: Semerkant ve Buhara'dır. Semerkant şehri, Hindistan, Kâşgar ve Çin güzergâhları üzerinde kilit bir rol ifa etmiştir. Ayrıca, özellikle Hindistan'dan gelen güzergâhın kavşak noktasında bulunması sebebiyle Hintli tüccarların Orta Asya ticaretinde sıklıkla ticaret

⁴⁹ McChesney, "Central Asia", 5/2/183-185.

⁵⁰ Khan, "İnter-State Relation", 5/332-333.

⁵¹ Jean-Louis Bacqué Grammont, "Bir Osmanlı Vesikasına Göre Orta Asya'da 1510'da Cereyan Eden Olaylar", VII. Türk Tarih Kongresi, Bildiriler içinde (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1972), 288; Mehmet Hazar, *Hermann Wamberg Buhara Yahud Maveraünnehr Tarihi Özbek Türkçesi (Transkripsiyon-Dil Özellikleri-Sözlük)* (Malatya: İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1994), 109.

yaptıkları merkez olmuştur. 1497, 1501 ve 1511 yıllarında kısa sürelerle şehre hâkim olan Bâbür, hatıratında Semerkant'ın o zamanki ihtişamını ve yapılarını Timurluların mirasını anlamak sadedinde gayet isabetli bir şekilde tasvir etmektedir. O'na göre, beşinci iklimde yer alan Semerkant, dünyada kendisinden daha güzel başka bir şehrin olmadığı bir konumdadır.⁵² Bu hususta Semerkant ile paralel bir rol üstlenen Buhara da, Hindistan tüccarlarının açılım sağladığı bir diğer merkez olma durumu itibarıyla oldukça mühim bir konumda yer almıştır. İşte burada, Mâverâünnehir-Hint coğrafyası arasında bütün bu ilişki trafiğinin cereyan ettiği güzergâhı dört hat üzerinden izah edebiliriz. Bunlar: Herat ve Kandehar, Belh, Bedeşşan ve Multan güzergâhlarıdır.⁵³

Kandehar, Hint Alt Kitası, Afganistan ve Horasan arasındaki kara yolunun üzerinde bulunan iki mühim ticaret merkezinin bir tanesidir. Diğeri, yine bölgenin önemli şehirlerinden birisi olan Kâbil'dir. Kandehar, Hindistan'ın batısında yer alan ve İran güzergâhında Meşhed'den güneydoğu istikametinde ilerlenerek Herat'a, oradan da aynı istikamette ilerlendiğinde varılan şehirdir. Bu güzergâh takriben iki aylık bir mesafededir. Bunun bir ayı Buhara-Meşhed, bir ayı da Meşhed-Kandehar arasında geçmektedir. Kandehar'dan kuzeydoğu istikametinde ilerlendiğinde Kâbil'e ulaşılmaktadır.⁵⁴ Bâbür, Horasan'dan Kâbil'e şayet kar ve buz mani olmaz ve dağ yolu tercih edilirse 1 aylık, ova yolu tercih edilirse 40-50 günlük bir zaman diliminden bahsetmektedir.⁵⁵ Bu yol aynı zamanda Osmanlı, Rusya ve Avrupa ülkelerinden gelen kervanların Buhara üzerinden Hindistan'a giderken en çok kullandıkları güzergâhtır.⁵⁶

Burton, Kandehar güzergâhının Hindukuş ve Belh güzergâhına göre çeşitli avantajlarının bulunduğunu zikretmektedir. Bu avantajlar arasında en başta, güzergâh üzerinde dağların ve soğukların olmamasını, daha sonra da güzergâh boyunca pek çok kervansarayın ve tüccarların ihtiyacını karşılayacak faiz karşılığı borç veren kimselerin olduğunu belirtmektedir. Bundan dolayı Hindistan'ın diğer güzergâhlarından daha uzun bir mesafede olmasına rağmen özellikle tüccarlar tarafından burası tercih edilmiştir. Bu güzergâhın ikinci bir rotası Herat'tan Kandehar'a değil de kuzeydoğu istikametinde Belh'e, oradan da güneydoğu tarafında yer alan Kâbil'e gitmektir. Buharalı elçilerden Mîr Kureyş, 1586 tarihinde yolculuk yaparken bu güzergâhı kullanmıştır.⁵⁷

⁵² Bâbür, *Bâbürnâme*, 1/68-75.

⁵³ Mâverâünnehir, Horasan ve Hint Alt Kitası güzergâhı haritası için bk. Ek 2 (Audrey Burton, *The Bukharans A Dynastic, Diplomatic and Commercial History 1550-1702* (İngiltere: Curzon Press, 1997), 391.

⁵⁴ Burton, *The Bukharans*, 402.

⁵⁵ Bâbür, *Bâbürnâme*, 2/296.

⁵⁶ S. Moosvi, "Southern Central Asia", *History of Civilizations of Central Asia, Development in contrast: from the sixteenth to the mid-nineteenth century*, ed. Chahryar Adle vd. (Paris: Unesco Publishing, 2003), 5/409.

⁵⁷ Burton, *The Bukharans*, 402.

Belh, Kunduz ve Bedehşan ile Kâbil arasında Hindukuş dağı bulunmaktadır.⁵⁸ Bu dağ üzerinden yedi yol aşılmaktadır. Üç yol Pençhîr'dedir. Buranın biraz yukarısında Havâk (Cevâk) geçidi, ondan biraz aşağıda Tûl ve ondan aşağıda da Bazarek geçitleri vardır. Bâbü, bu üç geçitten en iyisinin Tûl, en doğrusunun Bazarek olduğunu belirtmektedir. Üç yol da Gûr-Bend'de buluşmaktadır. Geriye kalan yol ise Kıpçak geçididir. Bâbü, bu geçitlerin ancak karın az bulunduğu ve suların çekildiği üç dört ay zarfında geçilebilen yerler olduğunu vurgulamaktadır. Ayrıca yol kesici eşkıyaların varlığına da dikkatleri çekmektedir.⁵⁹

Horasan tarafından gelen yol Kandehar'dan geçmektedir. Bu yol dümdüz ve geçitleri yoktur. Hindistan tarafından dört yol çıkmaktadır. Birisi, Lemganat üzerinden devam etmektedir. İkincisi, Bengeş; üçüncüsü Negar ve dördüncüsü Fermûl üzerinden gelmektedir. Son üç yolda geçitlerin varlığına rast gelinmiştir. Bu yollardan gelirken ayrıca Sind suyunun üç geçidi geçilmek durumundadır. Nilâb geçidinden gelenler Lemganat üzerinden geçerler.⁶⁰ Bâbü, Hindistan seferlerinde bu geçidi sıklıkla kullandığını belirtmektedir. Dinkût geçidinden geçenler Bengeş, Çupâre geçidinden geçenler şayet Fermûl üzerinden gelirse Gazne'ye,⁶¹ Deşt üzerinden gelirlerse Kandehar'a ulaşmaktadırlar.⁶²

Hindistan'a giden ikinci güzergâh Belh üzerinden geçmiştir. Bu güzergâh yüksek dağlarla çevrili olması ve özellikle Celâlâbâd ve Hayber geçidinde yolculara baskınlar düzenleyen Afgan kabilelerinin varlığı dolayısıyla devamlı surette korku uyandırmıştır.⁶³ Bu tür sıkıntılar olmakla beraber yine de sık kullanılan bu güzergâhın birkaç yolu bulunmaktadır. Öncelikle 350 mil (560 km) olan Belh-Kabil arası at sırtında 11 ile 15 gün arasında sürmektedir.⁶⁴ Bu yollardan birisi Belh'in doğu istikametinde ilerlenmesiyle önce Kunduz'a,⁶⁵ oradan güneye Gurbend ve Guri'ye, buradan da batı istikametinde gidilmesiyle Kahmard'a ulaşır. Oradan doğu istikametinde Çarikaran'a, oradan da güney tarafına dönülüp ilerlenmesiyle Kâbil'e varır. Diğer bir güzergâh ise Kâbil'den Çarikaran'a gelindiğinde yönü kuzey tarafına doğru çevirerek Hindukuş nehri boyunca ilerlenmesiyle ilkin Talikan'a, sonra da Kunduz'a vasil olur.⁶⁶ Belh'ten Kunduz'a devam eden güzergâhlar dağların çokluğu sebebiyle hayli meşakkatlidir.

⁵⁸ Bâbü, *Bâbürnâme*, 2/208; Moosvi, "Southern Central Asia", 5/411.

⁵⁹ Bâbü, *Bâbürnâme*, 2/201-202.

⁶⁰ Moosvi, "Southern Central Asia", 5/405.

⁶¹ Moosvi, "Southern Central Asia", 5/405.

⁶² Bâbü, *Bâbürnâme*, 2/202-203, 216, 217, 227, 232.

⁶³ Mahmud b. Emir Vâlî Belhî, *Bahru'l-Esrâr fî Menâkibu'l-Ahbâr*, haz. Hâkim Muhammed Said vd. (Karaçi: Pakistan Historikal Sosayeti, 1984), 6/4/35.

⁶⁴ Burton, *The Bukharans*, 402.

⁶⁵ Kutgan, *Musahharü'l-Bilâd*, 68, 74, 210; Ahmedov, *el-Arab ve'l-İslâm fî Uzbekistân*, 301.

⁶⁶ Bâbü, *Bâbürnâme*, 1/53, 210-211.

Belh'den Lahor'a giden güzergâhta; Kâbil'den doğu istikametinde yol alındığında önce Celâlâbâd, Hayber geçidi ve Peşavar geçildikten sonra Atok'a erişilir. Buradan güneydoğu istikametinde devam edildiğinde Lahor'a, akabinde Delhi ve Agra'ya kadar uzanılır. Belh ile Lahor arasında 660 mil (1056 km) olan bu mesafe at sırtında 30 gün, deve sırtında 60 gün, Lahor'dan Delhi'ye ise at sırtında 12 gün, Delhi'den Agra'ya ise 4 gün sürmektedir.⁶⁷

Burton, Bedehşan yoluyla Hindistan'a giden üçüncü güzergâhta en az iki yoldan bahsetmektedir. Bu yollar, Kâbil güzergâhındaki Hayber geçidinde vuku bulan yağmalamanın ve yüksek dağların olmaması gibi önemli avantajlara sahiptir. Birincisinde Belh'i geçince Taşkurgan, Tâligân ve Fayzâbâd'a;⁶⁸ diğerinde Semerkant üzerinden güneydoğu istikametinde Kulab ve Rustâk'⁶⁹ geçince Fayzâbâd'a ulaşılır. Fayzâbâd'da birleşen bu iki yol daha sonra Ceyhun nehrini devam ederek güney istikametinde Çitral'a doğru gider. Buradan güneye doğru İndus nehri boyunca ne Der Gazi Han'dan ne de Atok'tan uzaklaşmadan Kâbil ile Lahor ana yoluna ulaşır.⁷⁰

Hindistan'a giden dördüncü güzergâh ise Kâbil ile Multan arasındaki iki rota üzerinden sürdürülmüştür. Her iki rota da Gazne'den geçmektedir.⁷¹ Gazne'den sonra birinci güzergâhta doğuya doğru gidilir, İndus nehri boyunca güneye inilir ve Der Gazi Han'a ulaşılır. İkinci güzergâhta ise Kandehar'dan güneydoğu istikametinde ilerlenerek Bolan geçidinden geçilerek Şirkapûr'a, buradan da kuzeydoğu istikametinde ilerlenince birinci güzergâhla kesişme noktası olan Der Gazi Han'a vasil olunur. Buradan doğu istikametine devam edilince Multan'a varılır.⁷² 16. asırda Mâverâünnehir'in ilk merkezi şehri olan Semerkant'a ayak basan çoğu Multanlı'nın birinci güzergâhı kullandıklarını müşahade etmekteyiz.⁷³ Yeri gelmişken belirtelim ki, Hindistanlı tüccarlar 16. asrın sonuna kadar merkezî bir fonksiyon icra eden Multan ve Lahor bölgeleri üzerinden, Şeybânîlerin çevre havzalarını içeren Orta Asya ve Safevîler ile olan ticarete hem karayolu hem de deniz yolu ile bütün kıtaya ulaşmışlardır.⁷⁴

Etraflı bilgilerle verdiğimiz bu güzergâhların ışığında Şeybânîler ve Bâbürlüleri arasındaki ticarî rekabetin bizzat kendisini söz konusu etmek elzem hale gelmiştir. Bu konuda evvela vurgulanması gereken husus, ticarî bir meta olarak silah imalatının Semerkant, Herat, Buhara ve Taşkent şehirlerinde çok yaygın şekilde gerçekleştirilmiş olmasıdır.⁷⁵ Bu imalatın içine meşhur Buhara ok ve yayları, barut, güherçile, metal sürgüler, kılıçlar, zırhlar, miğfer, hançer, orak,

⁶⁷ Burton, *The Bukharans*, 402-403.

⁶⁸ Taniş, *Şerefnâme-i Şâhî*, 2/178a; Kutgan, *Musahharü'l-Bilâd*, 210.

⁶⁹ Taniş, *Şerefnâme-i Şâhî*, 2/135a; Bâbü, *Bâbürnâme*, 2/240; Kutgan, *Musahharü'l-Bilâd*, 128, 163.

⁷⁰ Burton, *The Bukharans*, 404.

⁷¹ Bâbü, *Bâbürnâme*, 2/213.

⁷² Bâbü, *Bâbürnâme*, 2/216.

⁷³ Burton, *The Bukharans*, 404.

⁷⁴ Alam, "Trade, State Policy And Regional Change", 37/212.

⁷⁵ Vâsîfi, *Bedâiyu'l-Vekâyî*, 2/277.

balta ve davullar da dâhildir. Togan, Şeybânîlerin askerî silahlar içerisinde tüfekleri Osmanlı'dan ziyade Hint Okyanusu yoluyla Portekiz ve Hollandalılar ile Safevîlerden satın aldıklarını zikretmektedir. Dahası Şeybânî hanları, Hindistan ve Kandeher yoluyla güneyden silahlar getirtmişlerdir. Şeybânîler, silaha dair bütün ticari alımlarını ikinci el veya kaçakçılar üzerinden sürdürmek zorunda olduğu için daha yüksek ücret ödemekle karşı karşıya kalmış, bu durum da Hanlığın iktisadî koşullarını menfi yönde etkilemiştir. Bu hususta Belh'te bulunan Şeybânî hanlarının Bâbürlülerle mektuplaşmalarından bahseden Togan, Şeybânîlerin tüfek karşılığında Hintli tüccarlara at verdiklerinden bahsetmektedir.⁷⁶ Diğer taraftan Ubeydullah Han döneminde gerek Safevîler ile gerekse de Bâbürlüler ile devam eden bu savaşlar neticesinde Mâverâünnehir pazarlarında Hintli kölelerin varlığına rastlamaktayız.

Bizim kanaatimiz odur ki, Kâbil şehri, Kandeher'dan sonra bölgenin ticarî faaliyetlerinde ikinci derecede önemli bir merkez olmuştur. Öyle ki, şehre her sene 7 ile 10 bin arasında at getirilmekte, aşağı Hindistan'dan da 10-15 veya 20 bin kervan gelmektedir. At ticaretinin yanı sıra şehrin pazarlarına Hindistan'dan beyaz elbiselik, ham şeker ve baharat da girmektedir.⁷⁷ Meydana koyduğumuz bu açıklamalardan hareketle Kâbil'de Horasan, Irak, Rum ve Çin mallarının bulunmakta olduğunu ve bu özellikleri dolayısıyla Hindistan'ın asıl pazarı konumunda olduğunu belirtebiliriz. Yine bu konumu itibarıyla Fergana, Türkistan, Semerkant, Buhara, Belh, Hisar ve Bedeşan'dan hareket eden kervanlar öncelikle Kâbil'e gelmişler; Horasan'dan da Kandeher'a gitmişlerdir.⁷⁸

Mâverâünnehir-Horasan-Hint havzaları arasında Bâbürlüler ile Şeybânîler arasında vuku bulan iktisadî rekabetin çevre faktörleri arasında en sarsıcı hadise bu ticaret güzergâhlarının değişmesi olmuştur. Zira 15. asra kadar doğu-batı istikametinde Mâverâünnehir şehirlerinden seyreden ticaret, bu yüzyıl itibarıyla yerini kuzey-güney yönündeki şehirlere bırakmıştır. Togan'ın üzerinde sıklıkla durduğu, kara ticaret yollarının eski önemini yitirip okyanus ticaretinin ön plana çıkmasını⁷⁹ ve bölgenin yerleşim ve tarım olarak can damarları mesabesinde olan ırmaklarının mecralarını değiştirmesini,⁸⁰ Bâbürlüler ile Şeybânîler arasındaki iktisadî rekabetin sebepleri arasında özellikle belirtmemiz gerekmektedir. Nitekim bu durum Kâşgar, Semerkant, Buhara, Belh, Herat ve Merv gibi belli başlı Şeybânî şehirlerinin iktisadî ve ticarî hayatlarını derinden etkilemiştir.⁸¹ Neticede Şeybânîlerin iktisadî düzeninin bozulması ve şehir hayatlarının sönmesi,

⁷⁶ Togan, *Bugünkü Türki*, 118.

⁷⁷ Bâbü, *Bâbürnâme*, 2/199.

⁷⁸ Bâbü, *Bâbürnâme*, 2/198-99; Moosvi, "Southern Central Asia", 5/405.

⁷⁹ Togan, *Bugünkü Türki*, 112-113.

⁸⁰ Seyfi Çelebi, *L'Ouvrage de Seyfi Çelebi, Historian Ottoman du XVI e Siecle*, ed. J. Matuz (Paris: Institut Français d'archeoloji, 1968), 46.

⁸¹ Togan, *Bugünkü Türki*, 121.

Bâbürlülere karşı özellikle Kandehar topraklarında verdiği hakimiyet mücadelesini ve yağmacılığı daha fazla tetiklemiştir.

Fark edileceği üzere tarafların 16. yüzyıl boyunca karşı karşıya kaldıkları rekabetin önemli bir sebebi iktisadî boyutta husule gelmiştir. Bu sebeple taraflar bu rekabette nihayetle öyle bir noktaya gelmişlerdir ki, hem savaşmak hem de savaşmanın getirdiği ekonomik problemleri aşmak için iktisadî düzenlemeler gerçekleştirmek zorunda olmuştur. 16. yüzyıl için kesin bir hüküm vermek kolay olmasa da bu savaşlar ve gerçekleştirilen iktisadî düzenlemeler Mâverâünnehir-Hint coğrafyası arasında iktisadî tutarlı bütünlüğün bozulması olarak telakki edilmelidir.

3.İlmî ve Kültürel Rekabet

Timurluların ilim ve kültür merkezleri olarak Horasan'da özellikle Herat, Mâverâünnehir'de ise Semerkant ön plana çıkmıştır. Ancak 16. yüzyılda Timurlular, Şeybânîler ve Safevîler arasında yaşanan siyasî, askerî ve iktisadî rekabette büyük zarara uğrayan Herat eski önemini kaybetmiştir. Dahası Safevîlerin Horasan'da Sünnîlere yönelik katı tutumları âlimlerin, sanatkârların, musikişinasların, hattatların ve nakkaşların Mâverâünnehir ve Hindistan'a göç etmesine sebep olmuştur. Bu göç bir cihetten ulema ve fikir hareketliliği sebebiyle Mâverâünnehir ve Hint Alt Kıtası ilmî çalışmalarını zenginleştiren ve çeşitlendiren muharrik bir unsur olmuş diğer taraftan taraflar arasında Timurlu ilim-kültür mirasını temsil etme rekabetini meydana getirmiştir. Malum olduğu üzere Mâverâünnehir, Horasan ve Hint Alt Kıtası komşuluk münasebeti içinde ve ortak ilmî-kültürel mirası taşıyan havzalar oldukları için aralarındaki etkileşim kaçınılmazdır. Bu göçmen ulema daha önce Timurlu ve Akkoyunlu ilim, kültür ve sanat çalışmalarına öncülük eden yazar, hattat, şair ve bilim adamları bu göçle birlikte bu sefer Şeybânîler ve Bâbürlüler sülalesine mensup hanların ve beylerin sarayları etrafında eski faaliyetlerini devam ettirmiştir. Bu sebeptendir ki, ilim ve kültür tarihi bakımından Şeybânîler devrini göçebe Türk gelenekleriyle karışmış, umumi çizgileri ile Timurlular devrinin bir devamı olarak görmek hiç de yanlış olmaz. Gerçi Buhara ve Semerkant hiçbir zaman Sultan Hüseyin Baykara devri Herat'ı ile boy ölçüşecek bir düzey yakalamamıştır ancak Şeybânî hâkimiyeti, 16. asırda bu şehirleri Türk-İslam kültürünün Türkistan'daki en önemli merkezleri haline getirmiştir.

Şeybânî hanlarının miras olarak devraldıkları Timurlu ilim-kültür mirasını sürdürmelerinde en büyük güç Timurlular içerisinde yetişmiş ve devlet kademelerinde önemli görevler üstlenmiş bu kişiler olmuştur. Bunlar içinde yer alan özellikle Zeyneddin Vasîfî, Muhammed Salih, Mevlana Benaî ve Huncî el-İsfahânî gibi önde gelen isimlerin fikirlerinden, tecrübelerinden ve eserlerinden Şeybânî hanları yoğun bir şekilde yararlanmışlardır.⁸² Durum böyle

⁸² W. Holzwarth, "The Shaybanids and the Khan Princedoms", *Islam Art and Architecture*, ed. Markus Hatstein- Peter Delius (Cologne, Konemann, 2002), 432.

olmakla beraber bu yüzyılda Timurluların en ihtişamlı dönemlerinde şöhret sahibi olan Uluğ Bey ve Ali Kuşçu gibi Semerkant Rasathanesi'nde gözlemler yapan bilim adamları artık yetişmemeye başlamıştır. Pozitif bilimlerle ilgili çalışmalarda ilerleme kaydetmek bir yana gerileme yaşanmıştır. Bu durumun da etkisiyle 16. asırda medreselerde daha çok İslam ilimleri ağırlıklı bir öğretim ön plana çıkmıştır. Bunu doğuran etkenlerden birisi göç edenler İslam âlimlerinin Buhara'ya gelerek dersler vermeleri olmuştur. Bunlar arasında Mevlana İbrahim, Celaleddin Davvânî, Mollacan Şirazî ve Molla Yusuf Karabağî'yi özellikle belirtmek gerekmektedir. Netice itibarıyla Şeybânîlerin Mâverâünnehir coğrafyasında buraya kadar bahsettiğimiz ilim ve kültür çalışmalarında Timurlular kadar yüksek düzeyde bir faaliyet ortaya koyamadıklarını belirtmemiz gerekmektedir. Bâbü, bu hususta şu fikirleri serdetmiştir: "Timurlular, (Şeybânî) Özbeklerden farklıdır. (Şeybânî) Özbekler hususen Türkistan bölgesinde kabile içi ve üstü bir etkiyle isimlerini ve kimliklerini sürdürmüşler ancak Mâverâünnehir bölgesini fethettikten sonra bile mevcut yapıda kimlikleriyle siyasi ve kültürel olarak ikinci derecede etkili olabilmüşlerdir. (Şeybânî) Özbekler, Timurluların yükseltmiş olduğu Mâverâünnehir'in siyasi, iktisadi, kültürel ve sanatsal faaliyetlerini geriletmiş ve olumsuz bir imaj içerisinde varlıklarını sürdürmüşlerdir."⁸³ Bu yüzdendir ki Togan, bu dönemi Mâverâünnehir'de ilim, fen ve kültürel hayatın sükût ettiği,⁸⁴ Fournieau ise gerilediği dönem olarak nitelemektedir.⁸⁵

Şeybânîlerin Mâverâünnehir coğrafyasında tesis etmiş oldukları ilmi yapının lisan boyutuna baktığımızda esasen Çağatay ve Cuci ulusunun asırlardır devrettiği geleneği Timurlular sonrasında da sürdürmüş olduklarını görürüz. Bu dönemde Uygur harfleri terk edilmiş, özellikle Muhammed Şeybânî Han ve Ubeydullah Han döneminden itibaren edebi Çağatayca halk diline yaklaştırılmış ve sadeleştirilmiştir. Nitekim Şeybânîlerin tarihleri Timurlular gibi ilk zaman Uygur bahşıları tarafından Uygur hattıyla yazılmıştır. Ancak daha sonraları bu eserlerin Arap harfleri Türkçe'ye çevrilmiştir. Bu konuda Togan, önce Uygur harfleri ile yazılıp daha sonra Arapça olarak kaleme alınmış *Târîh-i Hânî* adlı bir eserden örnek vermektedir.⁸⁶ Bu bağlamda Şeybânîler devrinin yaygın ve baskın dillerinden birisi de göçmen ulemanın da tesisiyle Farsça olmuştur. Vakiya böyle olmakla beraber *Kelile ve Dimne* sahibi, Farsça bilmeyen emirlerin varlığından ve bunların bu lisanın konuşulmasından duydukları rahatsızlıklardan bahsetmektedir. Bunlar arasında Can Vefa Bey Nayman, Kanber Ali Bey Kuşçu isimleri dikkat çekmektedir. Neticede bu gibi emirlerin gayretiyle Türkçe'ye tercümeler yaptırılmıştır. Bunlar arasında Ubeydullah Han ve halefleri adına birkaç Farsça eser tercüme edilmiştir. Örneğin; *Tevârîh-i Güzîde* ve *Zübdetu'l-Asâr Nasrullahî* bunlardan birkaçıdır. Köçkuncü Han, Hârizm sultanları ve başkaları adına yazılmış

⁸³ Bâbü, *Bâbürnâme*, 1/2.

⁸⁴ Togan, *Bugünkü Türki*, 121-122.

⁸⁵ Vincent Fournieau, "Özbek Fethi: Orta Asya Türk Topuluklarının ve Siyasi İktidarların Teması", *X. Türk Tarih Kongresi Bildirileri* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1991), 3/803.

⁸⁶ Togan, *Bugünkü Türki*, 191-192.

tıp, matematik ve temel İslam ilimlerine ait Türkçe kitaplar bulunmaktadır. Hanlar hanlığın dışındaki ilişkilerinde, eskisi gibi Uygur harfleriyle Türkçe değil, Farsça; Türkistan hanları ile görüşmelerinde ise sade bir Çağatay-Özbek Türkçesi kullanmışlardır. Bunların en önemlisi Ötemiş Hacı'nın *Tarih-i Dost Sultan* ile Ebülgazi Bahadır Han'ın *Tarih*'idir. Bu dönemde Farsça her zaman yüksek medeni bir dil sayılmıştır.⁸⁷

Timurlu ilim-kültür mirasını temsil etme ve sürdürme hususunda Bâbürlülerin 16. yüzyılda yaptığı yatırım Bâbür Şah ve Hümâyûn ile başlayıp Ekber Şah Dönemi'nde zirvesine ulaşmıştır. Safevî hakimiyetinin ilk dönemlerinden son dönemlerine kadar 745 kadar şairden Horasan'dan Hint Alt Kitası'na göç edenlerden 259'u Ekber Şah Dönemi'ndedir. O yüzden Bâbürlülerin ilim, kültür ve sanat açısından en parlak dönemi Ekber Şah Dönemi olmuştur. Ekber Şah önde gelen âlimleri sarayına alarak tarih, edebiyat ve diğer alanlarda büyük eserler vermelerine imkân hazırlamıştır.⁸⁸ Bu dönem itibarıyla kalıcı edebi-tarihi eserlerin yazılması ve klasik Hint metinlerinin Farsçaya tercüme edilmesi için müellif ve mütercimleri teşvik ederek Farsçaya çok büyük hizmetler etmiştir. Bâbürlüler döneminde Hint Alt Kitası'nda ilmî çalışmalar Herat mektebi ve Hint-İran geleneği tarihçiliğinin de etkisiyle Fars dilinin etkisi altına girmeye başlamıştır. Gerçi bazı kaynaklar Arapça ve özellikle Çağatay Türkçesi ile yazılmış olmasına rağmen bu dillerde eser sayısı çok sınırlı kalmıştır. Dolayısıyla Hint Alt Kitası'ndaki ilmî çalışmalar; özellikle 16. yüzyılın başlarından itibaren üslup, içerik ve şekil bakımından çoğunlukla Horasan'da Farsça yazılan kaynakların etkisi altında kalmıştır. Bundan dolayı Bâbürlülerde tarih ve sözlük yazıcılığı ile tezkirecilik yaygınlaşmış, bu arada Arapça ve Türkçeden tercüme yapılmıştır. Bu bağlamda tarih ve tarihyazımına da büyük önem verilerek dönemin önde gelen eserleri oluşturulmuştur. Bunun dışında bibliyografyalar, hatıratlar, mektuplar ve döneminin diğer tarihçileri tarafından kaleme alınan eserler tarihyazımı açısından önem arz etmektedir.⁸⁹

Dönemin Timurlular, Şeybânîler ve Bâbürlüler rekabetinin ilmî-kültürel hayata yansımaları ve göçmen âlimlere temsil gücü yüksek bir örnek olması itibarıyla Hândmîrî (ö. 1535-36) misal verebiliriz. Hândmîr, Hüseyin Baykara'nın sağlığında oğlu Belh hakimi Bedfüzzaman Mirza'nın hizmetine girmiş ve Hüsrev Şah'a elçi olarak gönderilmiştir. Sultan Hüseyin Baykara'nın ölümünden sonra büyük oğlu Bedfüzzaman Mirza tarafından "sadr" tayin edilerek ilmî çalışmaları ve vakıf işlerini denetlemekle görevlendirilmiştir. Hândmîr, Şeybânîlerin Herat hakimiyeti sırasında da bir müddet makamını korumuştur. Herat'ın doğusundaki Poşt (Peşt) köyünde eserlerini yazmaya başlamış, Kandehar'ın ardından Hindistan'a geçerek Mevlânâ Şehâbeddîn-i Muammâyî ve Mirza İbrâhîm-i Kânûnî ile 18 Eylül 1528'de Agra'da Bâbür Şah'ın huzuruna

⁸⁷ Togan, *Bugünkü Türklü*, 195-96.

⁸⁸ H. Hilal Şahin, *Hindistan'da Türk Rönesansı Ekber Şah ve Dîn-i İlahî'si* (Selenge Yayınları: İstanbul, 2020), 111.

⁸⁹ H. Hilal Şahin, "Ekber Şah Döneminde (1542-1605) Tarih Kaynakları ve Tarihyazıcılığı", *Hint Alt Kitası'nda Tarih Kaynakları ve Tarihyazımı*, ed. Şefaattin Deniz vd. (İstanbul: Fikir Kitap, 2024), 251.

çıkıştır. Burada Bâbü Şah'ın iltifatlarına mazhar olmuş, onun 1529 yılındaki Bengal seferine katılmış, daha sonra da devamlı şekilde onun maiyeti arasında yer almıştır. Bâbü Şah'ın ölümünün ardından "emîri müverrih" unvanı ile oğlu Hümâyûn Şah'ın hizmetine girerek onun yakınları arasında bulunmuştur. Oğlu Emîr Mahmud da tarihle meşgul olmuş ve *Habîbü's-siyer'e* zeyl mahiyetinde bir eser kaleme almıştır.⁹⁰ *Habîbü's-siyer*, Hüseyin Baykara ve oğulları, Şah İsmâil, Bâbü, Hümâyûn ve Muhammed Şeybânî Han devrinde cereyan eden olayların bir kısmına bizzat katılması ve bazılarında da şahit olması sebebiyle yazıldığı dönemin tarihi açısından önemli bir kaynaktır.

Sonuç

Safevîlerin 16. asır itibariyle İslam dünyasının batısında bulunan Osmanlı Devleti ile İslam dünyasının doğusunda bulunan Şeybânî Hanlığı ve Bâbürlüleri ile aynı asırda birbirlerinin hâkimiyet alanlarını ele geçirmek üzere yoğunluğunu git gide artıran mücadelesi Mâverâünnehir-Horasan-Hindistan üzerindeki Şark İslam'ı ile Osmanlı Garp İslam'ı arasında jeo-politik bir kopuş meydana getirmiştir. Diğer bir ifadeyle Safevîlerin ortaya çıkışı Osmanlılar-Bâbürlüleri ve Şeybânîler-Bâbürlüleri arasında bir blokaj oluşturmuştur. Bu vakit itibariyle Horasan dinamiklerini, insan, bilgi ve ticaret kaynağını Safevîler yönetmiş ve bundan dolayı büyük bir güç elde etmişlerdir. Bu gücü özellikle Osmanlılar ve Şeybânîler ile çatışmaya dayalı bir şekilde kullanmıştır. Dile getirdiğimiz blokaj ve havzalar arasında kopuş beraberinde komşuluk ilişkisine ve ortak kültürel mirasa sahip olan Mâverâünnehir, Horasan ve Hint Alt Kıtası'nı kapsayan Şark İslam'ı arasında da husule gelmiş ve neticede insan-toplum, bilgi-fikir ve mal-ticaret hareketliliği ve akışı 16. asır itibariyle tıkanmaya başlamıştır.

Bu çatışmanın çok çarpıcı bir örneği Şeybânîler ile Bâbürlüleri arasında yaşanmıştır. Taraflar arasında Timurluların mirasını elde etmeye yönelik kuruluş dönemi itibariyle başlayan siyasî ve askerî savaşlar Safevîlerin de devreye girmesi ile en son Timurluların sağladığı Mâverâünnehir-Horasan merkezli coğrafi bütünlüğün parçalanması ile neticelenmiştir. Bu durum coğrafi bütünlüğün yanı sıra siyasî jeo-politiğin parçalanmasını da kaçınılmaz bir hale getirmiştir. Bu savaşlar ayrıca doğu-batı hattında karadan devam eden ticarî güzergahın kuzey-güney hattında ve okyanuslar üzerinden yeni ticaret yolları ile değişmesini ve Avrupa'nın ticarî hayata tesirinin artması sonuçları ile birlikte kadim İpek Yolu'nun kavşak ve merkezi yerleri olan Mâverâünnehir-Horasan-Hint Alt Kıtası merkezli ticarî bütünlüğün parçalanmasını beraberinde getirmiştir. Son olarak bu savaşlar Mâverâünnehir-Horasan şehirlerinde en son medreseler ve rasathaneler ile Timurluların sağladığı ilmî ve kültürel bütünlüğün parçalamasını doğurmuştur. Netice itibariyle İslam dünyasının doğusu yani Mâverâünnehir-Horasan-Hint Alt Kıtası merkezli yaşanan tüm bu çatışmalar siyasî, ticarî, ilmî ve kültürel bütün alanlarda jeo-politik

⁹⁰ Zeki Velidi Togan, "Hândmîr", *İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 1987), 5/1/210-211.

parçalanmanın yaşanmasına sebebiyet vermiş ve 16. yüzyıl itibariyle tüm Müslüman toplumlar arasında insan hareketliliğinin tıkanmasını ve demografik durağanlaşmayı, ilmî akışın bozulmasını ve durağanlaşmasını, ticarî hareketliliğin tıkanmasını beraberinde getirmiştir. Bu durum Müslüman toplumlarda meydana gelen bu parçalanma, durağanlık ve tıkanma birkaç yüzyıl geçmeden Mâverâünnehir ve Hint Alt Kitası Müslümanlarının dünya kamuoyundaki etkisinin azalmasını ve bu coğrafyaların Ruslar ve İngilizler tarafından işgalini kaçınılmaz hale getirmiştir.

Araştırmacıların Katkı Oranı Beyanı	Bu çalışma tek yazarlıdır.
Değerlendirme	Çift Taraflı Kör Hakem
Etik Beyanı	* Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. * Bu makale; herhangi bir doktora çalışmasından üretilmemiştir. * Bu makale, sempozyum veya kongre gibi herhangi bir zeminde, özet veya tam metin olarak sunulmamış, özgün bir araştırma makalesidir.
Benzerlik Taraması	Yapıldı - Turnitin
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Declaration of Contribution Rate of Researchers	This study has one author.
Peer-Review	Double Blind Referee
Ethical Statement	* It is declared that scientific and ethical principles were followed during the preparation of this study and all the studies utilized are indicated in the bibliography. * This article is not derived from any doctoral study. * This article is an original research article that has not been presented as an abstract or full text in any ground such as symposium or congress.
Plagiarism Checks	Done - Turnitin
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.

Kaynakça

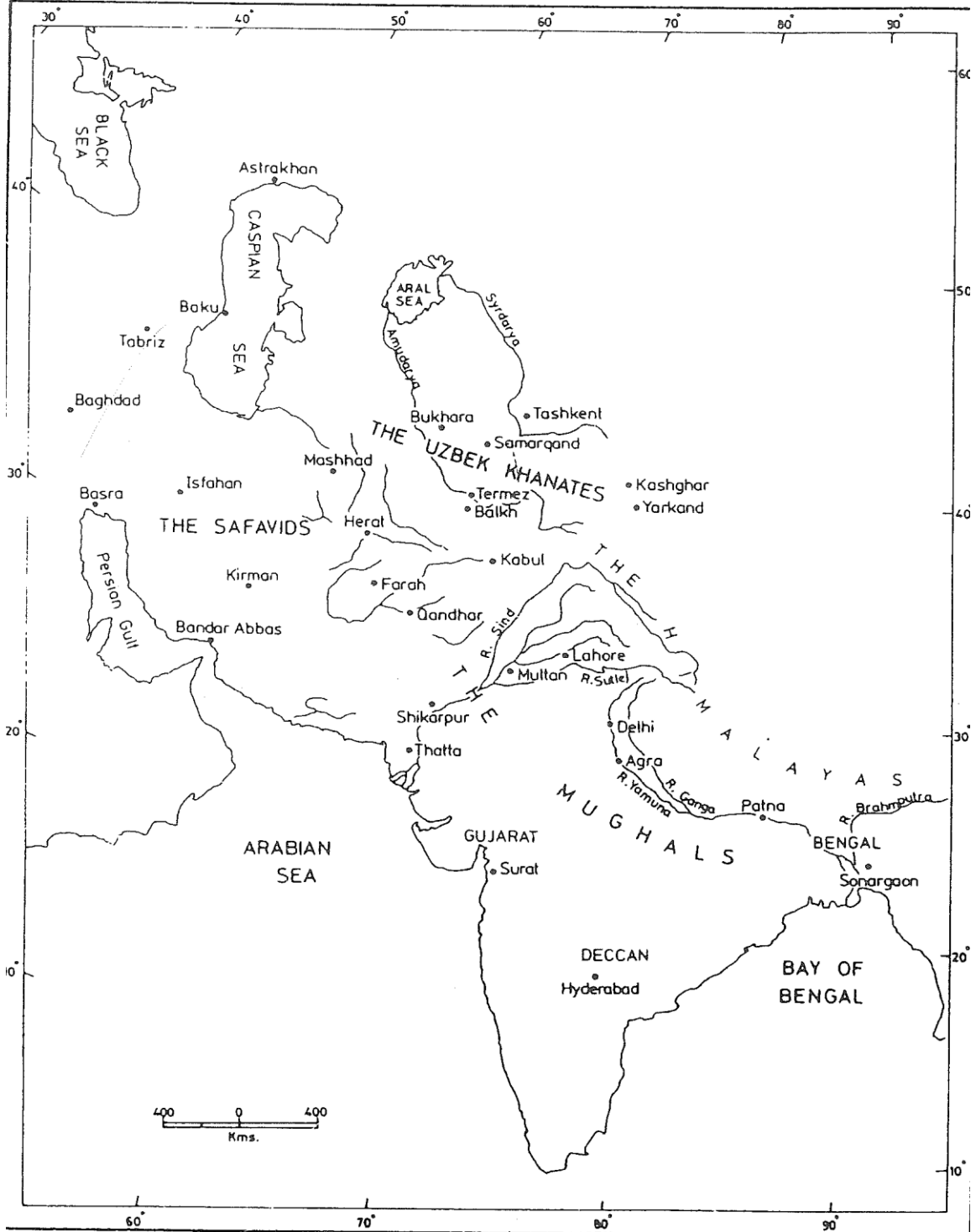
- Ahmedov, Böribay. *el-Arab ve'l-İslâm fi Uzbekistân Târîh-u Âsya'l-Vustâ min Eyyâmi'l-Üsrü'l-Hâkimeti hatte'l-Yevm*. Arapça'ya çev. Zâhidullah Menruf. Beyrut: Şeriketü'l Matbuat li't-Tevzi ve'n-Neşr, 1992.
- Aka, İsmail. "Zünnûn Argun". *İslam Ansiklopedisi*. 13/656-658. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1986.
- Alam, Muzaffar. "Trade, State Policy And Regional Change: Aspects Of Mughal-Uzbek Commercial Relations, 1550-1750". *Journal of the Economic and Social History of the Orient*. 37/202-227. Leiden: E. J. Brill, 1994.
- Alpargu, Mehmet. "Türkistan Hanlıkları". *Türkler Ansiklopedisi*. ed. Hasan Celal Güzel vd. 8/229-312. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- Anonim. *Âlem Ârâ-yı Safevî*. haz. Yadullah Şükri. Tahran: İntişârât-ı İttilâat, 1363.
- Bâbür, Zahîrüddîn Muhammed. *Bâbürnâme (Bâbur'un Hatıratı)*. 3 Cilt. Doğu Türkçesinden çev. Reşit Rahmeti Arat. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1970.
- Bayur, Yusuf Hikmet. *Hindistan Tarihi*. Ankara: TTK, 1947.
- Bıyıktaş, Halis. *Timurlular Zamanında Hindistan Türk İmparatorluğu*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1991.
- Burton, Audrey. *Bukharans A Dynastic, Diplomatic and Commercial History 1550-1702*. İngiltere: Curzon Press, 1997.
- Çıkkılı, Deniz. *Kayıp Kitanın Keşfi Hindistan Yazıları*. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2023.
- Çınar, Gülay Karadağ. *Safevî-Özbek Siyasî İlişkileri ve Osmanlı'nın Tesiri (1524-1630)*. Afyonkarahisar: Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2011.
- Demir, Hami. *Bâbürlü Devleti'nde Hümâyûn Dönemi*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2017.
- Deniz, Şefaattin vd. (ed.). *Hint Alt Kıtası'nda Tarih Kaynakları ve Tarihyazımı*. İstanbul: Fikir Kitap, 2024.
- Duğlat, Mirza Haydar. *Tarih-i Reşidi*. thk. Abbas Kulî Gaffârî Ferd. Tahran: İntişârât-ı Mîrâs-ı Mektûb, 1383.
- Farooqi, Naimur Rahman. *Bâbürlü-Osmanlı İlişkileri: Bâbürlü Hindistanı ile Osmanlı İmparatorluğu Arasındaki Politik ve Diplomatik İlişkiler Üzerine Bir İnceleme (1556-1748)*. çev. Mehmet Akif Erdoğdu. İstanbul: Selenge Yayınları, 2023.
- Fisher, Michael H. *Bâbürlüler: Hindistan'da Bir Türk İmparatorluğu*. çev. M. Fatih Çalışır. İstanbul: Kronik Yayıncılık, 2020.
- Fournieau, Vincent. "Özbek Fethi: Orta Asya Türk Topluluklarının ve Siyasî İktidarlarının Teması". *X. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*. 3/803-809. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1991.
- Grammont, Jean-Louis Bacqué. "Bir Osmanlı Vesikasına Göre Orta Asya'da 1510'da Cereyan Eden Olaylar". *VII. Türk Tarih Kongresi, Bildiriler Kitabı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1972.
- Grenard, Fernand. *Bâbür*. haz. Orhan Yüksel. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 1971.
- Gündoğdu, Abdullah. "Şibân Han Sülalesi ve Özbek Ulusunun Teşekkülü". *Türkler Ansiklopedisi*. ed. Hasan Celal Güzel vd. 8/606-615. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

- Hafız Tanış İbn Mir Muhammed Buhârî. *Şerefnâme-i Şâhî*. Sâzmân-ı Esnâd ve Kitâbhâne-i Millî Cumhûr-ı İslâm-i İran. Tahran: İntişârât-ı Bahş-i İransenâsi, 1983.
- Hândemîr, Giyaseddin b. Hamidüddinü'l-Hüseynî. *Târîh-i Habîbü's-Siyer Fî Ahbârı Efrâd-ı Beşer*. haz. Celeleddin Hümaî. Tahran: İntişârât-ı Hayyam, 1380.
- Hayit, Baymirza. *Türkistan: Rusya ile Çin Arasında*. Ankara: Otağ Yayınevi, 1975.
- Hazar, Mehmet. *Hermann Wambery Buhara Yahud Maverâünnehr Tarihi Özbek Türkçesi (Transkripsiyon-Dil Özellikleri-Sözlük)*. Malatya: İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1994.
- Holzwarth, W. "The Shaybanids and the Khan Princedoms". *Islam Art and Architecture*. ed. Markus Hatstein- Peter Delius. Cologne: Konemann, 2002.
- Huncî, Fazlullah b. Ruzbehân. *Mihmânnâme-i Buhara (Târîh-i Padîşahî Muhammed Şeybânî)*. haz. Menuçehr Sutude. Tahran: İntişârât-ı İlmî ve Ferhengî, 1384.
- İsfahanî, Muhammed Yusuf Vâle-i. *Holdeberrîn (Iran Der Devre-yi Safevîye)*. haz. Mir Haşim Muhaddis. Tahran: İntişârât-ı Movkufat, 1372.
- Kafalı, Mustafa. "Şibân Han Sülalesi ve Özbek Ulusu". *Atsız Armağanı*. haz. Erol Güngör ve Mustafa Kafalı. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1976.
- Khan, İqtidar A. "İnter-State Relation (1500-1850)". *History of Civilization of Central Asia*. 5/ . Paris: Unesco Publishing, 2003.
- Kılıç, Nurten. *Siyasal Kültürde Değişim: Şeybânî Han ve Özbek Siyasal Oluşumu: 1500-1510*. Ankara: A. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1999.
- Kılıç, Nurten. "XVI. Yüzyıl Avrasya Dünyasında Bölgesel Birlik ve Çeşitlilik Osmanlı, Özbek, Safevî ve Hint-Bâbürlü İmparatorlukları: Bütünsel Bir Yaklaşım". *Osmanlı*. 1/431-432. Ankara: Semih Ofset, 1999b.
- Kırca, Umut. *Nadir Şah Döneminde Afşarlıların Bâbürlüler ve Türkistan Hanlıkları ile İlişkileri (1736-1747)*. İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Genel Türk Tarihi Programı, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Konukçu, Enver. "Bâbürlüler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*.4/400-404. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991.
- Köprülü, M. Fuat. "Bâbürlüler". *İslam Ansiklopedisi*. 2/181-183. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1979.
- Kutgan, Muhammed Yar bin Arap. *Musahharü'l-Bilâd, (Târîh-i Şeybânîyân)*. haz. Nadir Celalî. Tahran: İntişârât-ı Mîrâs-ı Mektûb, 1385.
- Macit, Abdulkadir. *Şeybânî Özbek Hanlığı (1500-1599)*. Genişletilmiş 2. Baskı. Ankara: İLEM Yayınları, 2023.
- Mahmud b. Emir Vâlî Belhî. *Bahru'l-Esrâr fî Menâkibu'l-Ahbâr*. haz. Hâkim Muhammed Said vd. Karaçi: Historikal Sosayeti, 1984.
- McChesney, Robert D. "Central Asia in the 10th-12th/16th-18th Centuries". *Encyclopædia Iranica*, 5/2/176-193. Erişim: 30 Nisan 2024. <http://www.iranicaonline.org/articles/central-asia-vi>
- Mirza Şems Buharayî. *Târîh-u Buhara, Hokand ve Kâşğar der şerh-i hükürânî Emir Mir Haydar der Buhara, Muhammed Ali Han der Hokand ve Cihangir Hace der Kaşğar*. haz. Muhammed Ekber Aşık. Tahran: İntişârât-ı Ayne-i Mîras, 1377.
- Moosvi, S. "Southern Central Asia". *History of Civilizations of Central Asia, Development in contrast: from the sixteenth to the mid-nineteenth century*. 5/397-412. ed. Chahryar Adle vd. Paris: Unesco Publishing, 2003.

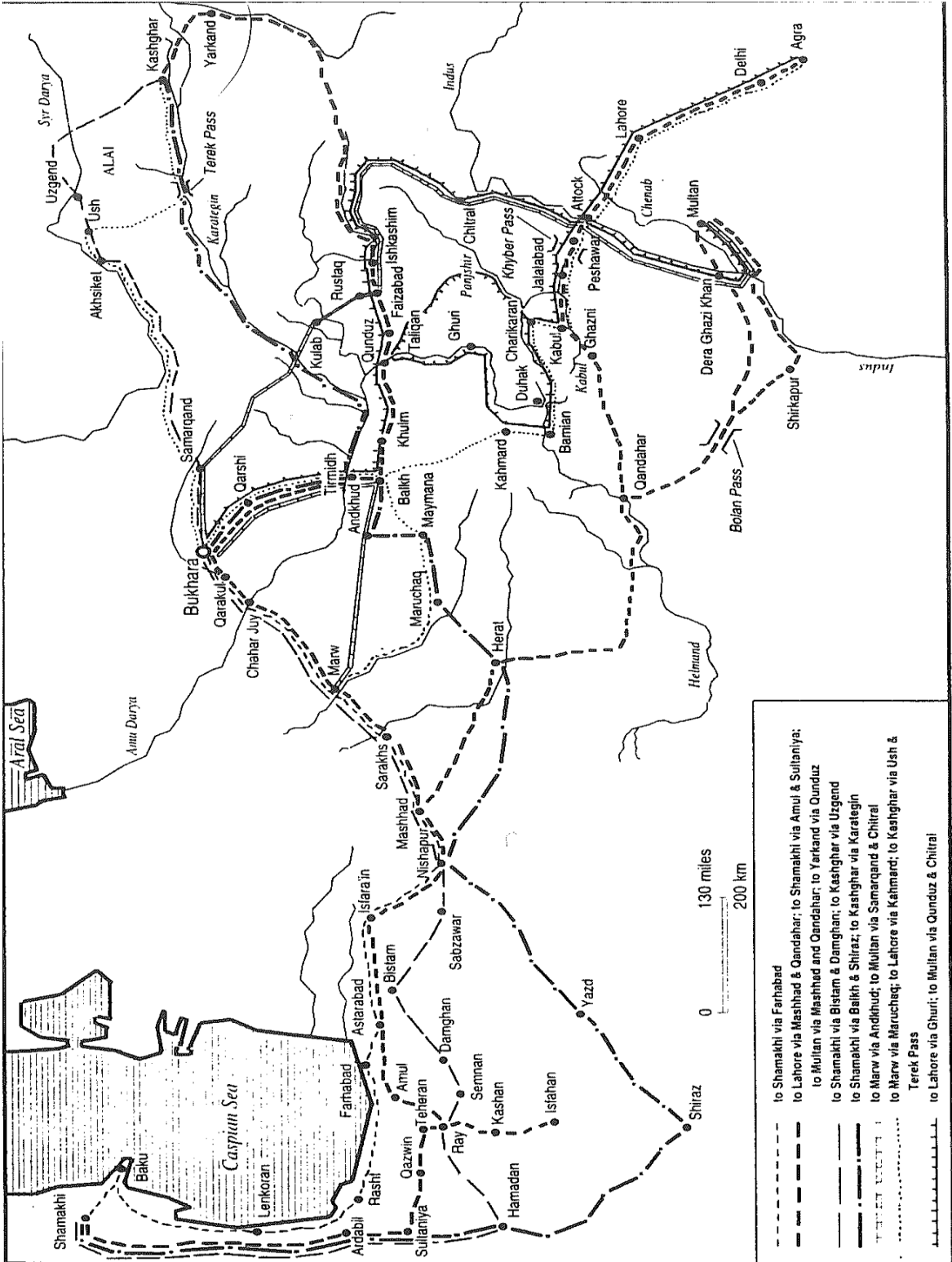
- Muhammed Hakîm Han. *Muntehabu't-Tevârîh*. tsh. Yâyûî Kâvâherâ ve Kûîçî Hânedâ. Tokyo: İntişârât-ı Müessese-i Mutâlaât Ferhenghâ ve Zebânâ-yı Âsyâ ve Âfrîkâ, 2009.
- Münşî, İskender Bey. *Âlem Ârâ-yı Abbasî*. haz. M. İ. Rıdvanî. Tahran: İntişârât-ı Dünya-yı Kitâb, 1377.
- Münşî, Muhammed Yusuf. *Tezkire-i Mukîm Hânî Siyeri Târîh-i Ferhengî ve İctimâî Mâverâünnehir der ahd-i Şeybânîyân ve İsterhâniyân*. tsh. ve thk. Fereşte Sarrâfân. Tahran: İntişârât-ı Mirâs-i Mektûb, 1961.
- Özcan, Azmi. "Hint-Türk (Babürlü-Osmanlı) İlişkilerinin Tarihyazımına Yansımaları". *Hint Alt Kıtası'nda Tarih Kaynakları ve Tarihyazımı*. ed. Şefaattin Deniz vd. İstanbul: Fikir Kitap, 2024.
- Özcan, Azmi. "Kandehar". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 24/293-294. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001.
- Richards, John F. *Bâbürlü Türk İmparatorluğu: Tarih, Kültür, Teşkilat*. çev. Yasin Tekin. İstanbul: Selenge Yayınları, 2021.
- Rumlu, Hasan Bey. *Âhsenü't-Tevârîh*. 2 Cilt. haz. Abdu'l-Hüseyn Nevaî. Tahran: İntişârât-ı Esâtîr, 1384.
- Seyfi Çelebi. *L'Ouvrage de Seyfi Çelebi, Historian Ottoman du XVI e Siecle*. ed. J. Matuz. Paris: Institut Français d'archeologi, 1968.
- Şahin, H. Hilal. *Hindistan'da Türk Rönesansı Ekber Şah ve Dîn-i İlahî'si*. İstanbul: Selenge Yayınları, 2020.
- Şahin, H. Hilal. "Ekber Şah Döneminde (1542-1605) Tarih Kaynakları ve Tarihyazıcılığı". *Hint Alt Kıtası'nda Tarih Kaynakları ve Tarihyazımı*. 251-280. ed. Şefaattin Deniz vd. İstanbul: Fikir Kitap, 2024.
- Togan, Zeki Velidi. *Bugünkü Türkili ve Türkistan Yakın Tarihi*. İstanbul: Enderun Kitabevi, 1981.
- Togan, Zeki Velidi. "Hândmîr". *İslâm Ansiklopedisi*. 5/1/210-211. İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 1987.
- Togan, Zeki Velidi. *Umumî Türk Tarihi'ne Giriş*. İstanbul: Enderun Kitabevi, 1985.
- Türkoğlu, İsmail. "Şeybânîler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 39/45-47. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010.
- Vambéry, Arminius Hermann. *History of Bokhara from the Earliest Period Down to the Present: Composed for the First Time After Oriental Known and Unknown Historical Manuscripts*. Londra: Kraus Reprint Corporation, 1979.
- Vasîfî, Zeyneddîn Mahmud. *Bedâiyu'l-Vekâyî*. haz. Aleksandır Bolderof. Tahran: İntişârât-ı Bünyâd-ı Ferheng-i İran, 1349.

Ekler

EK 1: Şeybânîler, Safevîler ve Bâbürlüler Haritası⁹¹

⁹¹ Alam, "Trade, State Policy and Regional Change", 37/204.

EK 2: Mâverâünnehir, Horasan, Hint Alt Kitası ve Kâşgarya Güzergahi⁹²

58

Araştırma
Makalesi⁹² Burton, *The Bukharans*, 391.

Gaziname: Dağılma, İbrahim (2024). "Hanzala U Hikayeya Zazaki Ê Hanzalayı".

Kadim Akademi SBD, C (8), S.1, s.59 – 72

<https://doi.org/10.55805/kadimsbd.1452317>

Cureyê gotarê: Gotara lêkolînê

Dîroka Serlêdana Gotarê: 28.03.2024

Dîroka qebûlkirina qotarê:02.07.2024

HANZALA U HİKAYEYA ZAZAKİ Ê HANZALAYİ

HANZALA VE ZAZACA HANZALA HİKÂYESİ

İbrahim Dağılma*

Kılmvate

Ina meqale, kitabê hikâyeye Zazaki ê Vîndîbîyaye dî hikayeya Hanzalayı ra veciyaya. Hanzala, motişê zulim u destsernayışê Filistin ser yo qehremanê karikaturi o. Zaf mintıqayı mazlumi ino karikatur ra xu ri yo hisse vecênî. Çunki Zazayı zi bı serran seba zıwan, şınasname u mensubiyetê xu inkar biyi, asimile biyi u inan tada diyo. Nuştoği hikayeyanê binan ê kitabı dî ini tengıyan ra behs keno. Bı hikayeya Hanzalayı zi benateyê şaranê Zazayan u Filistinijan dî hetê cuyış u qederi ra yo tekili runeno.

Sınori qasê tarixê insanıyet kon i. Ini sınori vıraşteyi seserran ra heta eyro insanan, welatan u heyatan yobinan ra ciya keni u qerfneni. Vılabıyayışê fıkrê militi u neteweyi ra ver zey ku, ware u çemi sınori tebiyi estbi. İlankerdışê dewletanê miliyan ra dima cayê sinoranê tebiyan zey dêsa, telanê teleyinan, eraziyanê mayinan u suran sinoranê vıraşteyan gureto. Ini sınori vıraşteyi insanan u insanıyet decneni, yobinan ra keni ciya u politikaya êbinvinayışi ri beni sebeb. Sınori vıraşteyi seba politikayanê miliyan u teşuşıya emniyeti ameyi vıraştış; labelê şaran xu miyan dî ini sınori çırre qebul nikerdi u ver bı ini sinoran dî veciyayı. İnsanani ini sınori verê azadiyan dî yo bend, verguretış u êbinvinayış diyi u inay ra verê ini sinoran dî veciyayı u sare dayo wera. İsyar serê dêsan u sinoran dî xu ramoto u wext ra virê cematki dî ca gureto. Hanzala zi ê sinor u dêsi işğali ki doruverê şarê Filistin di runıyayı verê inan dî sarewedartışi ri yo mocnak o. Hanzala, vervecayışê ini sinoran u dêsan sera yo misal a. Ina xebat dî hikayeya Hanzalayı ê Zazaki sera qerekerê Hanzalayı ana verê çımanê wendakaran.

Kelimeyi Mıfteyi: Hanzala, Karikatur, Mocnak, Naci el-Ali, Filistin

* Dr. Lecturer Endama Zanîngeha Çewlikê, Fakulteya Huner û Zanistê, Beşa Ziman û Edebiyata Rojhilat, Ziman û Edebiyata Zazayî, E-mail: idağılma@bingöl.edu.tr, Orcid: <https://orcid.org/0000-0001-6521-119X?lang=en>

Atıf: Dağılma, İbrahim (2024). Hanzala ve Zazaca Hanzala Hikâyesi".

Kadim Akademi SBD, C (8), S.1, s.59 – 72

<https://doi.org/10.55805/kadimsbd.1452317>

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Makale Başvuru Tarihi: 28.03.2024

Makale Kabul Tarihi: 02.07.2024

HANZALA U HİKAYEYA ZAZAKİ Ê HANZALAYİ HANZALA VE ZAZACA HANZALA HİKÂYESİ

İbrahim Dağılma**

Özet

Bu makalenin çıkış noktası Zazaca Vîndîbîyaye adlı hikâye kitabındaki Hanzala isimli hikâyedir. Hanzala, Filistin'deki zulmü, işgali gösterme amaçlı bir karikatür kahramanıdır. Bu çizgi kahraman üzerinden birçok mazlum coğrafya kendine çıkarım yapmaktadır. Zaza halkı da on yıllar boyunca dili, kimliği ve aidiyeti üzerinden 'inkâr edildi, asimilasyon politikalarına maruz bırakıldı. Yazar, kitabın diğer hikâyelerinde Zaza halkının yaşadığı bu sıkıntıları ele almış. Hanzala hikâyesi ile de Zaza halkı ve Filistin halkı arasında bir benzerlik kurmak istemiştir.

Sınırlar, insanlık tarihi kadar eskidir. Bu yapay sınırlar asırlardır, insanları, vatanları ve hayatları birbirinden ayırmaktadır. Ulus devlet düşüncesi gelişmeden önce sınırlar dağ, ova, nehir gibi doğal sınırlardı. Ulus devletlerin ilanıyla doğal sınırlar yerini insanı ve insanlığı acıtan, ayıran ve ötekileştiren duvar, dikenli tel, sur ve mayınlı arazi gibi yapay sınırlara bıraktı. Yapay sınırlar birer ulus devlet politikası ve güvenlik endişeli kararlar olarak çizilmiş olsa da halklar nazarında karşılık bulmamış ve kabul edilmemiştir. Bu sınırları özgürlüklerin önünde bir engel, kısıtlama ve ötekileştirme olarak algılayan insanlar bir karşı çıkış sergilemiş ve bir isyana bürünmüştür. Duvarlar ve sınırlar üzerinden somutlaşan isyan, zamanla bir toplumsal hafızaya dönüşmüştür. Hanzala da Filistin halkının etrafına örülen işgal sınırları ve duvarlarına karşı isyanın bir yansımasıdır. Bu çalışmada, sınırları ve duvarları reddeden bir duruş olarak karşımıza çıkan Hanzala hikâyesi, Zazaca Hanzala isimli hikâye üzerinden ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Hanzala, Karikatür, Sembol, Naci el-Ali, Filistin

** Dr. Öğr. Üyesi, Bingöl Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Doğu Dilleri ve Edebiyatı, Zaza Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Email: idağilma@bingol.edu.tr, Orcid: <https://orcid.org/0000-0001-6521-119X?lang=en>

Citation: Dağılma, İbrahim (2024). Hanzala and the Zazaki Hanzala Story".

Kadim Akademi SBD, C (8), S.1, s.59 – 72

<https://doi.org/10.55805/kadimsbd.1452317>

Article Type: Research Article

Application Date: 28.03.2024

Accepted Date: 02.07.2024

HANZALA U HİKAYEYA ZAZAKI Ê HANZALAYI HANZALA AND THE STORY OF HANZALA IN ZAZAKI

İbrahim Dağılma***

Abstract

The starting point of this article is the story named Hanzala in the Zazaki story book Vîndîbîyaye . Hanzala is a cartoon character intended to show the oppression and occupation in Palestine. Many oppressed geographies draw conclusions from this cartoon hero. For decades, The Zaza people have been denied and subjected to assimilation policies based on their language and identity. The author discusses these troubles experienced by the Zaza people in other stories of the book. With the story of Hanzala, he intends to establish a similarity between the Zaza people and the Palestinian people. Borders are as old as human history. These artificial borders have been separating people, homelands, and lives from each other for centuries. Before the idea of a nation state developed, borders were natural borders such as mountains, plains, and rivers. With the declaration of nation states, natural borders were replaced by artificial borders such as walls, barbed wire, fortifications, and minefields that hurted, separated and alienated people and humanity. Although artificial borders were drawn as a result of nation-state policies and security-concerned decisions, they were not responded to and accepted by the people. People who perceived these borders as restriction, marginalization, and obstacle to freedom showed opposition and rebellion. The rebellion that was materialized through walls and borders turned into a social memory over time. Hanzala is also a reflection of the rebellion against the occupation borders and walls built around the Palestinian people. In this study, the Hanzala story, which appears as a stance that rejects borders and walls, will be discussed through the Zazaki story called Hanzala.

Key Words: Hanzala, Cartoon, Symbol, Naci al-Ali, Palestine

*** Prof. Dr. Lecturer. Prof. Dr., Bingöl University, Faculty of Arts and Sciences, Department of Oriental Languages and Literature, Department of Zaza Language and Literature, E-mail: idağilma@bingöl.edu.tr, Orcid: <https://orcid.org/0000-0001-6521-119X?lang=en>

Destpêk

Tarixê zaf miletan dı qehremani ca geni. Ini qehremani qey şar u mileta xu erca, qimetdar u merxas i; çunki inan qey zori, tengi u zehmetiya şarê xu mesuliyet gureto xu ser, micadele kerdo u netice dı mileta xu musibet ra xelîsnayo. Milet zi wayır veciyaya ini qehremanan, ê nikerdi xu vira. Dora heyatê ini qehremanan dı destan, efsaneyi viraşti, roman u hikayeyi nuşti u filmi ontî. Ini qehremani eğleb raşt i u miyanê a millet dı cuyayî. Rê rê zi qehramani xeyali ameyî viraştiş u ini qehremani fikir, hiş, vir u micadeleyê şarê xu ri biyi rayber u misal. Ino çarçewa dı Hanzala qey micadele u vervecayîşê şarê Filistinî yo qehramano xeyali yo. Hanzala yo karikatür o u hema çıckêk o. Viraştogê ino karikatürî Naci el-Ali yo. Naci el-Ali, bî ino eserê xuyo bî huner hetê xu belu kerdo u vervecayîş u protestoya xu yo şeklo tesirker dı ramoto.¹

Hanzala, sînoranê hişê tutê/hemwelatê mequl şano ra u yo hemwelato ğemwar, birindar, heridiyaye u egiş hişa insanan dı ca geno. Hanzala, her tîm warway gêreno u wî işğalê İsrailî ra xelîsiyayîş ser qey micadeleyê Filistinîyan sembolu tor muhim o. Hanzala yo tuto des serri yo u ma karikatüran dı riyê ey nivinenî. Her tîm hetê pey ra resim beno. Ino hal, yo verçayîş u redkerdiş o. Riyê Hanzala heta azadiya Filistinî açarnayê u lîmtî moneno u heta Filistin azad mebo Hanzala karikatüran dı ino hal sera êseno. Bî serran ma fotoğrafan dı miyanê tikotişan u bombayan dı ciniyan, cumiyerdan u tutanê Filistinîyan vinenî u ini oniyenî ma ra. Ma çendêk bionî ini fotoğrafan ma musenî ino halo ğidar. Dec u mergî tepiya manenî u ma bî halo rehet dı sıbayan ri lêr kenî.² La Hanzala hîna niyo. Wî nioniyeno ma ra, wî oniyeno xu vera. Ma riyê ey nivinenî; la verê ey dı yo wexto vîyerte u ameyeyo xırabe, enqaz u dehşeti estî. Ini enkazî bî felaketan u musibetan dekerdeyî. Hanzala, oniyayîşê temaşakaran ri wekiltî kenî. Ina wekiltî dı wî zey yo tut u hemwelatê mequl, keyweş nivîndeno ma ri mesajê biwelatî u bicayî dano.³ Hanzala, pê paştaya xuya ma kerde ê ki biwayır u biwelatî yê, ê ki êbin yeni vînayîş u ê ki bî destê quwet u iqtidar fetîliyenî inan temsil kenî. La Hanzala bî ino vîndertişê xuyo esil u heridiyaye yo mesaj dano. Wî wazeno merdumanê mezluman, insananê mağduran bîdo leqneyîş u pê inan merkezê zulimî bîraşano u serbîn bikero. Hanzala, yo karikatürî yo u ino karikatür ser tercubeyê temaşayî kulturê fotoğrafî u resimî zey şeklanê wendîşê metinan xu zere dı tîkê zoriyan u zehmetan hevînenî.

Edebiyatê Zazakî zi hetê mewzuyan ra edebiyatê Filistinîyan ra dur niyo. Wîrdî edebiyatî zi doruverê dec u derdê şarî xu dı vîraziyayî u xu dayo şînasnayîş. Şarê Zazayan zi bî serran

¹ Huzeyfe Kıvrak, "Naci el Ali'nin 'Hanzala' Karikatürleri!" *Genç Dergisi*, Erişim: 05 Mart 2024. <http://gencdergisi.com/8223-naci-el-alinin-hanzalakarikaturleri.html>.

² Walter Benjamin, *Son Bakışta Aşk*, trc. Ahmet Doğukan vd (İstanbul: Metis Yayınları, 2018), 47-48.

³ Zeynep Turan, "Görsel Kültürde Çocuk: Direnen Çocuk Jestleri Üzerine", *Reflektif Journal of Social Sciences*, 4/3 (2023): 607-619.

mıntıqaya xu dî hetê zıwan, kami u baweriya xu otoriter, iqtidar u dezgeyan ra tada diyo, zehmet anto u ameyî inkarkerdiş. Şarê Filistin zi ina seserr esto vercu destê İngilizan ra dima zi destê siyonistan ra zulim vineno, qetîl beno, welatê inan işğal biyo u dest runiyeno keye u malê inan ser. Nuştoğ Lorîn Demîrel zi ina wertağiya wîrdi miletan ser hikayeya Hanzalayî nuşta.⁴

Ina xebata ma zi hetêk ra wendişê metinan, aridayişê melumatan ser hikâyeye Hanzala sera yo kritik o, hetêk ra wendiş u onayişê karikaturanê Hanzala sera yo tesbitkerdiş o. Xebata bî metodanê cigêrayişê nitel ê aridayişê mehsulan amiya viraştîş. Xebat, xu zere dî tîkê tengiyan zi hewînenâ; çunki kareketerê Hanzala sera zaf xebati akademiki çini yi. Inay ra xebat, hikayeya Hanzala ê Zazaki gureto merkezê xu. İta ra zi karikaturê Hanzala ser yo daşinasnayîş vîraziyayo.

1. HANZALA U HİKAYEYA ZAZAKÎ Ê HANZALAYÎ

1.1 Naci el Ali u Hanzala

Naci el-Ali, yo merdumo Fılistinij o u karikaturvîraz o. Naci el-Ali, serra 1938 dî dadiya xu ra biyo. Wext Naci el-Ali, beno des serri İsrail, erzena dewa inan ser u dew ser ra bin kena xırabe. Wî u keyeyê inan nefiy/surgun beni Lubnan. Bî serran qampanê multeciyan dî moneno Hetêk ra welatê xu ra ciyabiyîş, hetêk ra surgun u hetêk ra zor u zehmetiya maciri Naci el-Ali ri zaf gıran yena. Wî, ini serran dî qebiliyetê xuyê karikatur viraştîşi kîfş keno u ça dî yo dês vineno heyat u cuyîşê xu ra resiman dêsan dî vîrazeno. Qehramanê ey Hanzala ini serran dî veciyeno werte. A serra ki Hanzala çîrrê nibeno pil u her tım hına qıc u des serri maneno. Qehremanê ey zi zey Naci el-Ali qıçkek o u des serri yo. Hanzala ê serran ra heta eyro mîcadele u sarewedartîşê Filistin ri beno yo mocnak u emsal. A serr ra heta eyro riyê Hanzala insanan ra çarnayeyo u pêyê xu dayo insanan. Hanzala bî ino vindertîşê xu ê insanan ra heridiyayo ki êyi verê zulmê siyonistan dî veng nivecêni, ino işğali ri itiraz nikenî. Hem zi bî ino vindertîş, ino weziyetê inan protesto keno.⁵

Naci el-Ali, wextê maciri dî qetliamê Sabra u Şatilla ri bî çımanê xu beno şahad. O serra 1959 dî Lubnan dî Akademiya Seneti dî qeydê xu vîrazeno. La şert u weziyeti maciri zaf zor u zehmet i. Inay ra wî ino tedrisê xu nime ra ca verdeno. Wî dıram u trajediyê xu u şarê xu qıçkêkiya xu ra kağıdan u dêsan sera şeklê resiman u karikaturan dî ramocneno.

Naci el-Ali, serra 1963 dî şino Kuveyt u uca dî rocnamegeri keno. Serra 1974 dî pêseroka Sefir dî gureyeno. Ina pêserok Rocveteyo Miyan pêserokêka zaf muhim a. Serra 1979 dî beno serêkê Piyayiya Karikaturvîrazanê ê Eraban. U yo wexto kilm dî beno karikaturvîrazo namdar. Ey bî henzaran karikaturi viraştî. Karikaturi ey her cayê dunya dî beni vıla. Ino namdari

⁴ Lorîn Demîrel, *Vindîbiyaye*, (İstanbul: Weşanxaneyê Vateyi, 2014), 17-21.

⁵ Ayşe Olgun, "Devrimci Bir Karikatürist: Naci el-Ali", *İNSANMER*, Erişim: 13 Mart 2024. https://insamer.com/tr/devrimci-bir-karikaturist-naci-el-ali_128.html.

u mîcadeleyê ey ra siyonisti zaf eciz beni u terseni. Inay ra ajanan fineni ey u keyeyê ey dîma. Ey, bî kıştîş tersneni, tehdit keni.⁶

Naci el-Ali, zewicyayebî u bî nameyanê Xalid, Usame, Leyla u Cudi çar oladi ey esti. İta ra 37 serri vercu 22 Temuzê serra 1987 dî Naci el-Ali keyeyê xu ra veciyeno hetê buroya xu şîno. Wî o wext Londra dî cuyeno. MOSSAD verê ey gena u guleyan varnena ey ri. Naci el-Ali ino galeştîş ser mîlê xu ra beno bîrindar. Qasê 38 roci neweşxane dî maneno u 29 Tebağî ê serra 1987 dî wefat keno. Naci el-Ali, wext beno bîrindar Londra dî yo rocname dî xebitiyeno Mergê ey ra yo serr dima Piyayiya Neşîrkeranê Rocnameyanê ê Dunya Paris dî 'Xelayê Azadiya Qelema Zerrin' u unwanê 'Seserra Heta Eyro Karikaturvîrazanê Pîlan ra Yo' dana Naci el-Ali. Japonya dî yo rocname zi ey 'Des Karikaturvîrazanê holan ra yo' qebul keno Ey zereyê 49 serranê heyatê xu dî 40 henzari ra zêd karikaturi viraştî.⁷

Dunya eyro seni zulimanê ğîdaran u işğalanê neheqan ver veng nivecena kıştîşê Naci el-Ali dî zi tu kesi ra yo veng niveciya u itiraz nibî. Naci el-Ali, des serranê xu ra dima çîrrê Filistin nidi; la ey xu dîma hîna yo mocnak u emsalo rînd verda. Ino mocnak, Hanzala yo u Hanzala her tîm zulimê gunweran ri şahadi keno. Hanzala, bî cîlanê xuyî dîryayeyan u pinekerdeyan hema zi paweno ki wa insani verê zulimi dî bibiyê hayidar u wa zulim bîqediyoyê.⁸

Naci el-Ali, kıştîşê xu ra yo mudeyo kîlm ver eseranê xu dano dostê xuyê ressam Hani Mazhari. Wî wazeno, Mazhar wayîrê ini eseran bîveciyo u inan mehfezî bîkero. Ino xîsus dî Hani Mazhar ini çîyan vano: "Ali, welatê xu Filistin ra hem zi İsrailî ra tehdîdê kıştîşî guretên. Ey inay ra eseri xu mî ri emanet kerdî... Ali, qasê senetê xu hetê şexsiyet ra zi merdumo kamîl u maqul bî. Çî wext qal biameyên Filistin ser ey zîxma zîxm mîneqeşa kerdên. Problemanê dunya ri biyen tekildar u eseranê xu dî zulîm eşkera kerdên. Ey heyatê xu dewayê Filistinî ri weqf kerdî. Çî kerdên wa bîkerdên rîna eqlê ey dî her tîm Filistin ca guretên." Goreyê vateyê Mazhari, Naci El-Ali hunermendanê Filistinîjan ra tehdîti kıştîşî guretên u inay her tîm mî ra vatên. Mazhar, ino xîsus dî hîna yo vîrameyîşê xu ra behs keno: "Hewêk, yo şexis amebî ziyaretiya Naciye. Naci ey dîr qasê dî seati qîsey kerd. Ey, ino miyerîki ra yo halo ğerîb puwet u vanda mî. Ini çîyan ra tîkê eseranê xu dî behs kerdî... Wext Ali Kuveyt ra şîyên İngiltere mî wî kerd raywan. Mî ra va 'Mî kışeni.'. Hukümetê Kuveyt zi Naci el-Ali tehdit kerdên. Ey ra vatên; 'Tî Kuveyt ra nişiyeri ma tu kışeni.' Wext wî Londra dî bî ma her tîm telefon dî yobinan dîr mijulî biyên. Mî zi qerar da mî va ez şîno Londra; la ez hema nişiyayo xebera mergi ey ame. Mî wî hin nidi. Ey pê karikaturanê xu dejê Filistinî her cayê dunya ra kerd vîla. Inay ra siyonistan niwaşt wî heyat dî bîmano."⁹

⁶ Olgun, "Devrimci Bir Karikatürist: Naci el-Ali".

⁷ Kıvrak, "Naci el Ali`nin 'Hanzala' Karikatürleri!".

⁸ Kubilay Aktulum, *Müzik ve Metinlerarasılık, Müziklerarası / Göstergelerarası Etkileşimler ve Aktarımlar*, (Konya: Çizgi Kitabevi, 2017), 124.

⁹ Aylin İzmir, "Hanzala Yüzünü Dönecek mi?", *Litros Sanat*, Haziran/10 (2021): 18-19.

Naci el-Ali, bî karikatürê Hanzalayi bî meşhur u namdar. Hanzala, herîndê ey guret u bî vengê Naci el-Aliyi. Naci el-Ali, des serranê xu dî pawa keyeyê xu Filistin ra nefiy bî. Uca ra pê çîrrê Filistin nidi. Ay ra Hanzala her tim tuto des serri mend u qet nibî pil. Naci el-Ali u Hanzala tekiliya viraştog(muellif) u viraziyaye(eser) ra wet zey aste u poste biyi yo. Hanzala, çendêk karikatürê Naci el-Ali yo zey misalê boran u glê zeytuni qey hemî insanan yo sembolê azadi yo.¹⁰

Naci el-Ali, Hanzala hîna dano şînasnayîş: "Ez Hanzala. Nameyê babiyê mî: Muhim niyo. Nameye dadiya mî: Nekbe yani Rocamusibeta pil. Nameyê waya mî: Fatma. Humarê şekalanê mî: Belu niyo; çunki ez her tim warway geyreno". "Hanzala, des serranê xu dî ame dunya u wî her tim des serri maneno. Çi wext ageyra şiyero welatê xu o wext beno pil. Qanuni tebieti ey ri tesir nikenî. Hemtağê ey çîno. Her çî ageyrayîşê ey ra dima beno normal. Mî resimê ey dec u feqiri ri kerdo sembol u nameyê ey Hanzala na pawa! Wî vercu yo tuto Filistinîj bî. La wî pê hişa xu bî cihanşumul. Yo tuto belengaz la çetin. İnay ra insani wayır veciyayi Hanzala u hiskerd ki wî temsilkarê hisanê inan o. Hanzala, teyna yo tuto Filistinîj niyo u wî yo tutêk o heqê insanan mîdafî keno, verê işğalê siyonistan veciyeno. Çîmê Hanzala dî feqiri Filistinîj i. Hemî mehrum u mezlumi Filistinîj i. İta dî Filistin yo welat niya, Filistin insaniyet a."¹¹

Naci el-Ali ra perseni u vani: "Hanzala, çî wext riyê xu çarneno (insanan)?" Wî hîna cewab dano: "Çî wext Eraban hurmetê xu temir kerd, Filistin, bibo azad u insani Filistin ri wayır veciyayi Filistin o wext."¹² Rîna Naci el-Ali ra perseni u vani: "Hanzala çîra destanê xu hetê pey ra ano resneno yobinan?" el-Ali hîna cewab dano: "Eyro ma ra yeno waştîş ma bî usulanê Emerîqa probleman hel biker. Wextêko hînayın dî Hanzala hetê pey destanê xu semedê vervecayîş u redkerdiş resneno yobinan."

2.2. Kitabê Vîndîbîyaye u Hikayeya Hanzalayi

Nuştoğê kitabê *Vîndîbîyaye* ê hikayeyanê Zazaki Lorîn Demîrel a.¹³ Nuştoğ, yo ciniya Zaza ya u vist serranê xu ra dima Zazaki musaya.¹⁴ Nuştoğ, ino kitabê xu serra 2014 dî çap kerda. Kitab 87 ripeli yo u kitab dî bî nameyanê *Gaxan, Hanzala, Vîndîbîyaye, Qendîl, Saya Herame, Demê Qeçaxçîyan, Hardo Dewrêş Şahîd o, Persa Xelele, Ma û İnan* new hikâyeyi ca geni. Nuştoğ, ino kitabê xu dî hetê tema u mewzuyan ra şarê welatê xu ra, zîwanê xu ra, urf u edetanê Zazayan ra, sarewedartîşê Şêx Seidi ra, serranê 1980 u 1990yan dî vengkerdiş u veşnayîşê dewan ra, bêkesiya şarê xu ra, Zazayan u Kurdan sera tadayê iqtidarîyan ra, efsaneyaya

¹⁰ Şeyma Tamer, "Toplumsal Hafıza Bağlamında Berlin ve Batı Şeria Duvarlarındaki Çizimlerin Politik Okuması", *Tezkire*, 81/4, 75-89.

¹¹ İzmir, "Hanzala Yüzünü Dönecek mi?", 18-19.

¹² İzmir, "Hanzala Yüzünü Dönecek mi?", 18-19.

¹³ Demîrel, *Vîndîbîyaye*, 17-21.

¹⁴ Özgür Dersim Gazetesi, Yirmisinden Sonra Kirmancki Öğrenip Hikâyesini Yazdı, 12 Mart 2024, <https://www.ozgurdersim.com/yirmisinden-sonra-kirmancki-ogrenip-oykusunu-yazdi>

Evdal Musayi ra u zulmê Îsrail ra behs kena. Nuştoğ, bî ini hikayeyan çarçewayê yo hiş di nusena u wazena wendoği zi ina hiş ra hiseyê xu bigeri. Ina hiş, wayırvecayışê urf, edet, ziwan u welatê xu yo u vinayışê tada, inkar u asimilasyonê dewleti yo. Demîrel, kitabê xu dî ini tema u mewzuyî bî yo zıwano zelal u herkiyaye şıxulnayı u ardi verê çıman. Kitabê *Vîndîbîyaye* ê hikayeyan miyanê eseranê modernan ê Zazaki dî ca geno.

Miyanê hikayeyanê inê kitabî ra yo hikaye diqetê ma oncena. Ina hikaye, hikayeya Hanzalayî ya. Nuştoğ, bî nuştışê ina hikaye mesaj dana ki zulım zulım o. Ha Filistin dî ha welatê ey dî bîbo zulım zulım o. Inay ra nuştoğ hetê tada, zulım u tepiyamendişê welat, şar u kamiya xu şarê Filistinî nana tiver. Ina hikaye dî ina yena wendiş u famkerdiş. Demîrel, ina hikaye dî zeku êsena tîkê cümleyî xu wendişê resimanê Hanzala ser hewayê resimkerdişî dî nuşti. Nuştoğ, hikaye dî Hanzalayî zey efsane ramocnena. Ino efsane teyna ê Filistin ya zi Ereban niyo ê hemî miletanê bindestan u zulımvineyan o. Nuştoğ, bî ino ramocnayîşi hişa Rocawani u bî cumleyanê xu hemî gunrîşnayan mehkum kena. Hikayeya Hanzalayî ino kitab dî bî tewirê hikayeya biyografiki hîna ca gena:

"Hanzala 1967 de maya xo ra bîyo. Welatê xo ra dûrî, Lubnan de... Hanzala maya xo ra bîyo nêbîyo des serrî yo. Nameyê pîyê xo çin o, nameyê maya xo Nakbah a, nameyê waya xo Naksa ya. 1967 de dewleta Îsrailî kewte welatê ey, no tarîxê îşgalê welatê Hanzala yo. Hanzala Filistinîj nîyo, Lubnanîj nîyo... Hanzala Ereb o. Nasnameyê xo çin o, welatê kesî ra nîyo.

Filîstîn ma qet to xo vîr a nêkenîme, to ra qeder zobîna welatan de nêciwînîme.

Îşgalê Îsrailî şodir ra dest pêkerd. Boya barûtî gine hardê qeweyî ra, hardî ra wele uşte ra şîye gine asmênî ra. Çimê domanan û cînîyan de hesirî, verê şemigan de bermenê. Hanzalayî destê xo peyê xo de gire daybî. Verê xo dinya ra çarna, kes rîyê kesî de nîyanêdano. Waştena xo, tena azadîya welatê xo ya. Binê pagî ra yew ale vejîna. Zulme ver de vejîna, bindestîya dişmenî ser o yew ale hejîna. Hewnê Hanzalayî yo. Sond weno verê ale de verê rijîyayena welatê xo de vano "ez qet sîya, kesk u sûra xo, welata xo yê bêkesî xo vîr a nîkena."

Rojbaş Gazze!

Domananê Gazze dêso ke Gazze kerdîbî di het rijnaybî. Yewî biters pey ra sereye xo vet. Hanzalayî a domane dîye bi peşmerîyayîş "Rojbaş" va. Kêneke peşmerîye, aye kî va "Rojbaş Gazze."

Hanzalayî va "Ewro şêrê ma esto." Kêneke va " Eke şêrê şima esto kanê çekê şima? Destê şima de tena texteyî estî." Hanzalayî va "Çekê ma kî nê yê."

Hanzalayî destê xo kerd ra

Hard ra kemere gîrewte eşte tange. Kemere nêgine tange ra wela çolfî de bîye vîndî û şîye. Lingê Hanzalayî miyanê kul û dirbetan de bibî vîndî labelê Hanzalayî qet no kayê xo canêverda. Her roj keyeyê xo ra vejîya ame meydan û kuçeyanê Rohhilatê Mîyanenî. Nê meydanî de Sanîka Hezar û Yew Şewe musa. Naca de Sîndîrella merde, naca de Baxdat gina war o. Naca de Beyrût binê gonî de mend, Çemê Asî verdîya bi Deryayê Sipîy.

Întîfade yo Rojawanê Şerîa...

Omîd kotî de yo Hanzala uca de layê destê xo vejeno û kuno serwedardayîşê Filîstînî. Seba Hanzala omîd heyat o. Heyatê azadî yo. Azadîya Ereban.

Eke merdene ame Hanzala destanê xo xo pey de gire dano. Verê felekî de destê kesî ra çîyê nêno.

Firaz bo roşanê Noelî

Baba Noel derdê domananê Rojhilatê Mîyanênî qet nêzaneno.

Înan rê solanê neweyan, kinc û nan ano labelê ê welatê x ora qeder çîyê nêwazenê.

Koma haştîye.

Rojawan ra Ewropa ra elçî yene. Vanê "haştîye bêro." Komê haştîye temaşa keno. Hanzala zaneno peye na merdena ra, bindestîye ra azadîye yena. Hanzala şono ala Îsrailî ano war û ala Filîstînî anceno.

Filîstînîjî pêro vanê "welatê ma Filîstîn o." No hewn şîyarê pêrunan o, ney ra qeder verê çîmanê înan de çîyê nîyaseno. Hanzala nê vengî heşneno, beno şa, vano "welat hîna nêmerdo."

Hanzala asmên di aşme vînenê. Binê aşme de yew cinîke domanê ana dinya. Hanzala destê a cinîke pêgêno. Şîma ra dûrî der o.

Çolê xo de yo Hanzala, dest de kemere, kemere erzeno, rîyê ey de eraq esto. Şîma eraqê Hanzalayî nêvînenê.

Hard ra dara zeytune royena, aza zeytîne de azadîye. Şîma a dare nêvînenê.

Hanzala ke ame dinya des serrî bî. A roje ra nat des serrîya xo de yo. Filîstîn ke azad bî û ê yê ke şîyê xerîbîye agêrayî welatê Hanzalayî, a roje ra dest pêkeno, beno pîl Hanzala." ¹⁵

NETİCE

Edebiyat, hîna yo huner o gav pê fek u vatîşî his u fikirano ano zîwan, gav pê qelem u nuştîş onayîş u diyayîşan dano nuştîş, gav pê viraştîşê resimanu karikaturan dec u şayîyan ano verê çîman. Edebiyat dî eğleb şexis u qehreman nuştog u viraştogê xu ra kuweno ver u ey ra zafyer beno namdar. Edebiyatê hemî mîletan dî qehremani hînayî estî. Inî qehremanan ra yo zî Hanzala yo. Hanzala, yo qerekerter viraşte yo u bî destê Naci el-Ali ameyo viraştîş; la karikaturvîrazê xu ra tor menşur o. Hanzala rê rê temsilkarê nuştogê xu yo, rê rê zî rîerdan dî çendêk mezlum, mehrum u bindestî estî qey înan beno yo qasîd.

Hanzala, tutêk o, çîrrê nibeno pîl. Çunki viraştogê ey Naci el-Ali, hema çîckêk bî welatê xu Filîstîn ra vecîya. Wext qey ey uca dî vîndert u cemîdiya. Inay ra qehremanê ey Hanzala her tîm çîckêk mend. Hanzala, çî wext Filîstîn bî azad u o ageyra welatê xu o wext beno pîl. Hanzala

¹⁵ Demîrel, *Vîndîbîyaye*, 17-19.

tutêko feqir, bîkes, belengaz o. Qey hemî tutanê mehruman ê dunya ri yo mocnak o. Lingi ey warway ê, çli ey pinekerde yi u porê ey timankerde yo. Hanzala hetêk ra vengê zerra viraştoğê xu yo. Çîrrê zur nikeno, peyin dî sebena wa bîbo raşt çita wa ay vano u her tîm hetê heq dî vîndeno. Vateyo kilm, Hanzala zey viraştoğê xuyê Naci el-Ali yo rayîmot o. Her tîm Filistin ramocneno, Gazze ramocneno u mezluman u bîndestan ramocneno. Diqetê insanan onceno zulîm, tada, bîndesti ser.

Dêsi u bendi ki benateyê insanan dî biyi berz, biyi mani her ca dî zeypi yi. Zulîm, ciyakerdîş, êbinvinayîş, tada u qîrkerdîş sera beni berz. Ini dêsi hereman u mîntiqayanê ciyayan dî bibi zi fam u verveciyayîşê insananê bîndestan pê ê dêsan zeypi yo.

Hetê qerekeri ra tu şexîs nîmaneno ê şexîsî bin ra; la zerra milyaran zeyci ya. Ê zerrî pak u zelal î; cumiyerd u egîdî yi. Verveciyayîşê zalîman u gunrijneyan dî pit, biters u zîxm î. zerra inan hira, cayê inan teng o ya zi çin o, hesirî inan hê verê çîman de; la qey sarewedartîşê her tîm hê pay dî yê. Hanzala zi temsîlkarê ini insanan pakan u mezluman o. Wî yo qerekerî karîkatur o; la zey yo insano gani zalîman tersneno. Derheqê ino Hanzalayî u karîkaturanê ey zaf xebatî biyi, eserî ameyî nuştîş. Ini xebatan ra yo zi kitabê Vîndîbîyaye ê Zazakî dî yo hikayeya Zazakî ya. Nameyê ina hikaye Hanzala ya u ina hikaye Hanzala dona şînasnayîş.

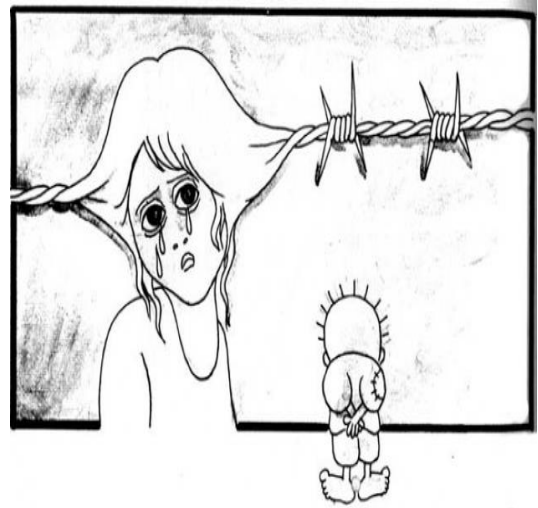
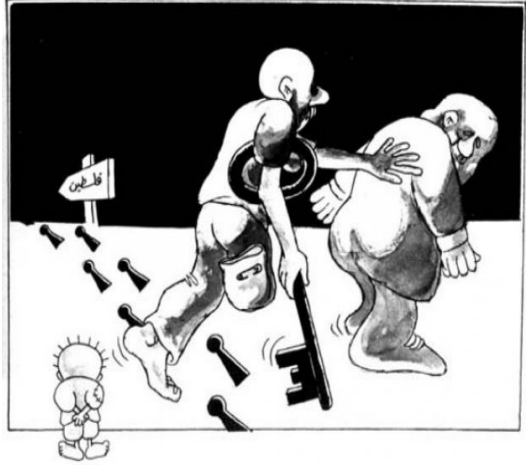
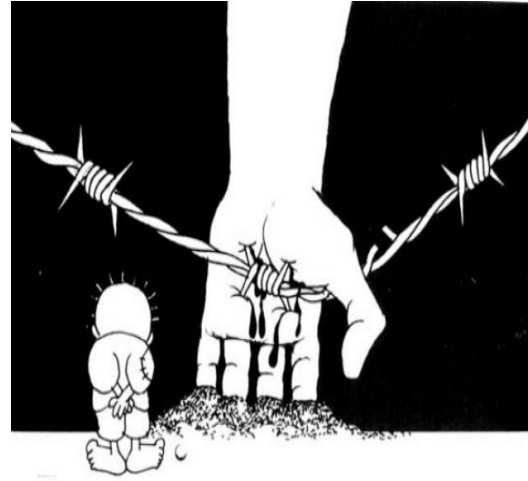
Ina xebat zi hikayeya Hanzalayî ê Zazakî referans gureta. Ina xebat dî hem Hanzala u viraştoğê ey Naci el-Ali ra hem zi ina hikaye ra behs biyo. Xebat teknîkanê cigêrayîşanê nitelan ra bî metodê arîdayîşê veri(data) ameyî viraştîş.

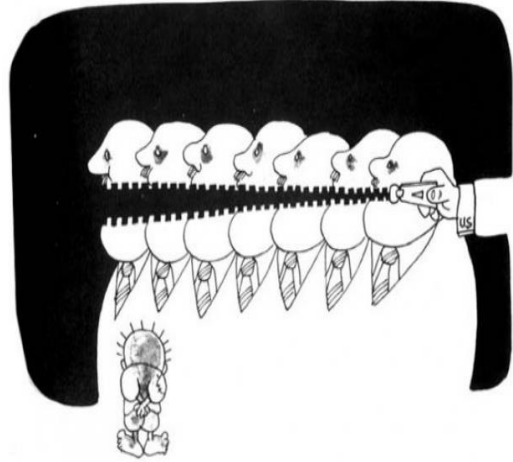
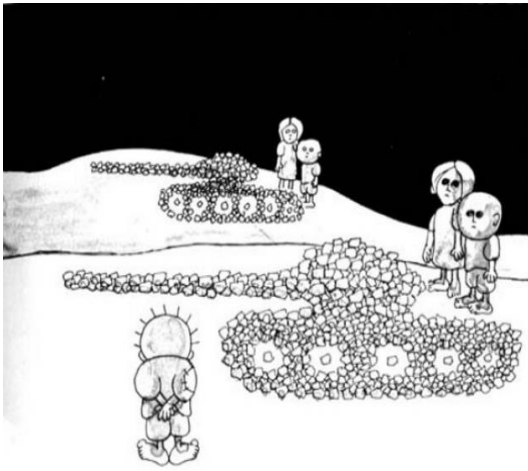
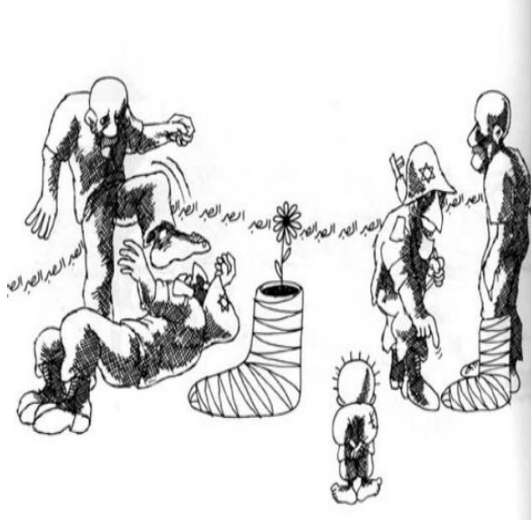
68

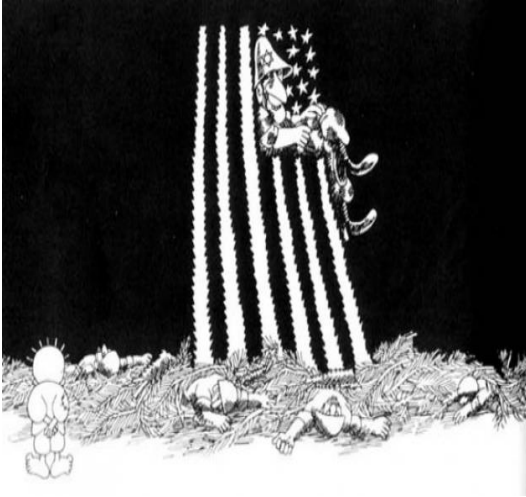
Karîkaturanê Hanzala ra Çend Karîkatürî

Araştırma
Makalesi

16

71

Araştırma
Makalesi

Araştırmacıların Katkı Oranı Beyanı	Bu çalışma tek yazarlıdır.
Değerlendirme	Çift Taraflı Kör Hakem
Etik Beyanı	<p>* Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.</p> <p>* Bu makale; herhangi bir çalışmadan üretilmemiştir.</p> <p>* Bu makale, sempozyum veya kongre gibi herhangi bir zeminde, özet veya tam metin olarak sunulmamış, özgün bir araştırma makalesidir.</p>
Benzerlik Taraması	Yapıldı - Turnitin
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Declaration of Contribution Rate of Researchers	This study has one author.

¹⁶ Qey hemî resîman bionên. Kıvrak, "Naci el Ali`nin 'Hanzala' Karikatürleri!".

Peer-Review	Double Blind Referee
Ethical Statement	<ul style="list-style-type: none"> * It is declared that scientific and ethical principles were followed during the preparation of this study and all the studies utilized are indicated in the bibliography. * This article is not derived from any postgraduate study. * This article is an original research article that has not been presented as an abstract or full text in any ground such as symposium or congress.
Plagiarism Checks	Done - Turnitin
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.

Daxuyaniya Rêjeya Beşdariya Lêkolîneran	Vê lêkolîne yek nivîskar heye.
Nirxandin	Dadwerê du kor
Daxuyaniya Etîk	<ul style="list-style-type: none"> * Hat ragihandin ku di dema amadekirina vê lêkolîne de prensîbên zanistî û exlaqî hatine şopandin û hemû lêkolînen hatine bikaranîn di bîbliyografyayê de cih digirin. * Ev gotar ji tu lêkolînek îsansê nayê wergirtin. * Ev gotar gotareke lêkolîni ya orjînal e ku di tu zemînekê de wek sempozyûm û kongreyê de wek kurte an nivîseke tam nehatiye pêşkêşkirin.
Wekhevî Scanning	Kirin - Turnitin
Pevçûnên Berjewendiyê	Nakokiya berjewendiyên nehatiye ragihandin.

ÇIMEYÎ

Aktulum, Kubilay. *Mûzîk ve Metinlerarasılık, Mûzîklerarası / Göstergelerarası Etkileşimler ve Aktarımlar*. Konya: Çizgi Kitabevi, 2017.

Benjamin, Walter. *Son Bakışta Aşk*. trc. Ahmet Doğukan vd. İstanbul: Metis Yayınları, 2018.

Demirel, Lorîn. *Vîndîbîyaye*. İstanbul: Weşanxaneyê Vateyî, 2014).

İzmir, Aylin. "Hanzala Yüzünü Dönecek mi?". *Litros Sanat* Haziran/10 (2021): 18-19.

Kivrak, Huzeyfe, "Naci el Ali`nin `Hanzala` Karikatürleri!" *Genç Dergisi*. Erişim: 05 Mart 2024. <http://gencdergisi.com/8223-naci-el-alinin-hanzalakarikaturleri.html>.

Olgun, Ayşe, "Devrimci Bir Karikatürist: Naci el-Ali". *İNSANMER*. Erişim: 13 Mart 2024. https://insamer.com/tr/devrimci-bir-karikaturist-naci-el-ali_128.html.

Özgür Dersim Gazetesi, Yirmisinden Sonra Kırmancı Öğrenip Hikâyesini Yazdı. Erişim: 12 Mart 2024. <https://www.ozgurdersim.com/yirmisinden-sonra-kirmancki-ogrenip-oykusunu-yazdi>.

Tamer, Şeyma. "Toplumsal Hafıza Bağlamında Berlin ve Batı Şeria Duvarlarındaki Çizimlerin Politik Okuması". *Tezkire* 81/4: 75-89.

Turan, Zeynep. "Görsel Kültürde Çocuk: Direnen Çocuk Jestleri Üzerine", *Reflektif Journal of Social Sciences*, 4/3 (2023): 607-619.

Atıf: Ergin, Sena Nur (2024). "Ana Hatlarıyla Amerikan Yahudiliği Tarihsel Süreç ve Gruplar".

Kadim Akademi SBD, C (8), S.1, s.73 -75

<https://doi.org/10.55805/kadimsbd.1420556>

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Makale Başvuru Tarihi: 19.11.2023

Makale Kabul Tarihi: 03.05.2024

ANA HATLARIYLA AMERİKAN YAHUDİLİĞİ TARİHSEL SÜREÇ VE GRUPLAR

Sena Nur Ergin*

"İsmail Başaran, Ana Hatlarıyla Amerikan Yahudiliği Tarihsel Süreç ve Gruplar"

Çizgi Kitabevi Yayınları, Konya, 1. Baskı, 2020, 174 s.

İnsanların hayatlarına yön veren çeşitli inançlar vardır. Bu inançlar sayesinde bir dine bağlanıp o dinin devamlılığını sağlar. Geçmişten günümüze varlığını devam ettiren birçok din mevcuttur. Dinlerin varlığını koruyup gelişmesini insanlar sağlar. Bu doğrultuda hem sahip olduğumuz din bizi geliştirir hem de insanlar sahip olduğu dini dönüştürürler. Bu da çift taraflı bir etkileşimi ifade eder. Bu inançlardan biri olan Yahudiler tarihin birçok döneminde değişim ve sürgün yaşamışlardır. 15. yüzyıl sonlarında, İspanya ve Portekiz'de engizisyonundan kaçan İber Yahudileri (Sefarad) Hollanda'ya ve daha sonra da birçok ülkeden Amerika'ya gelerek günümüzdeki Amerikan Yahudileri grubunu oluşturmuşlardır. Her ne kadar zorluk yaşasalar da bu zorlukla baş etme yolunu bulmuşlardır. Bazen değişmiş bazen de geçmişe bağlı kalmışlardır. Yahudilerin 350 yıldan daha fazla bir süredir Amerika'da yaşıyor olmasındaki sebep de dinlerini özgürce yaşayabiliyor olmalarıdır. Ancak aynı zamanda Amerikan yaşam biçimi ve kuralları bu grubun dini uygulamalarında bazı değişikliklere sebep olmuştur. Yaşadıkları yeri her ne kadar değiştirmiş olsalar da dini inançlarını şekillendirip yaşamaya devam etmişlerdir. Özellikle American Council For Judaism, Jewish Museum ve Agudath Israel of America gibi kurdukları bazı kurumların koymuş olduğu kurallar dinlerini unutmamalarını sağlamak amaçlıdır. Ama gerçek şudur ki modern topluma ayak uydurarak geleneksel yapılarını kaybedip dini hayat tarzlarını terk etme yoluna girmişlerdir.

Yahudilik üzerine çalışma yapan İsmail Başaran almış olduğu görev neticesinde birçok ülkede bulunmuştu. 1996 yılından itibaren ABD'nin Chicago ile Rochester (New York) şehirlerinde 6,5 yıl kalarak orada çeşitli çalışmalar yapmıştır. Rochester'da din görevlisi olarak çalışmış ve ardından Türkiye'ye dönerek Diyanet İşleri Başkanlığı Merkez Teşkilatında Dış İlişkiler Genel Müdürlüğü'nde uzman olarak çalışmaya başlamıştır. 2006-2010 yılları arasında Danimarka Kopenhag Büyükelçiliği Din Hizmetleri Müşaviri olarak görevlendirilmiş ve doktora

* Balıkesir Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri ABD, Dinler Tarihi Bölümü Yüksek Lisans Öğrencisi, E-mail: ergin3125@outlook.com, Orcid: <https://orcid.org/0009-0009-0499-8326>

çalışması sırasında ABD'nin New York şehrindeki Jewish Theological Seminary (JTS)'de bir yıl misafir bilim adamı olarak çalışmalarına devam etmiştir. Yazarın kaynakçasının çoğunu birincil kaynaklar oluşturmaktadır. Bunun muhtemel sebebinin Başaran'ın uzun yıllar Amerika'da çalışması olduğu söylenebilir. Özellikle Türkiye'de Amerikan Yahudiliğini topluca ele alan bir çalışma görülmemektedir. Haliyle yazarın çalışması Dinler Tarihi alanında eşsiz bir konumdadır. Kitapta Amerikan Yahudiliği üç ana bölümde incelenmiştir. Birinci bölümde; "Amerika'da Yahudi Cemaatinin Oluşumu" hakkında entegrasyon sürecine ve kurumsallaşma dönemine değinilmiştir. İkinci bölümde; "Amerikan Yahudiliğinde Farklı Anlayışlar ve Oluşan Gruplar" ı ele alınmıştır. Üçüncü bölümde ise; "Öne Çıkan Yahudi Kurumları" hakkında bilgi verilmiştir. Yazarın bu kitabında binlerce yıllık Yahudi tarihinin Amerika'daki yaşantısı incelenmektedir.

Kitabın birinci bölümünde Yahudilerin Amerika'ya nasıl ve neden geldiklerine orada ne gibi faaliyetlerde bulduklarına değinilmiştir. Yahudiler 1492 yılının sonlarında İspanya ve Portekiz engizisyonundan kaçıp Amerika'ya gelmişlerdir. Gelen bu Yahudiler ticaret ile uğraşıyorlardı. Hollanda'ya yerleşen Yahudiler çeşitli sıkıntılar çekiyor ve bu sıkıntılarla baş etme şekilleri anlatılmaktadır. Bu sıkıntılar sonucu yaklaşık üç yıl sonra ev satın alma, ticaret yapma, vergi ödemek yerine orduda görev yapma gibi haklara sahip olmuşlardır. Giderek artan nüfus sebebiyle dini ihtiyaçlarını da karşılamak için sinagoglar inşa etmişlerdir. En önemli sinagoglara "Congregation Shearith Israel", "Mikveh Israel" ve "Beth Shalome" örnek verilebilir. Bu sinagoglar genellikle yaşanan yerin Yahudi mezarlığının adıyla anılmaktadır. İnşa ettikleri sinagoglar sayesinde kurumsallaşma dönemine başlamışlardır. Kurumsallaşma dönemiyle birlikte Yahudi nüfusu Amerika'da artmaya başladı. Bu artış sonucunda eski sinagoglar genişletildi ve yenileri yapıldı. Amerikan Yahudilerinin kurumsallaşmasında aktif rol oynayan Alman Yahudi grupları olmuştur. Çünkü bu gruplar daha eğitimli ve refah açısından daha ileride bir toplum yapısına sahiplerdi. Özellikle Amerikan davranış biçimlerini çok iyi bilmeleri kurumlarını oluştururken onlara kolaylık sağlamıştır. Bu kurumsallaşma sürecine Isaac Leeser, Horace Kallen ve Mordecai Kaplan önemli katkılarda bulunan şahsiyetler olmuşlardır. Leeser, buldukları ülkeye uyum sağlamayı önemseydiği için İbranice Tevrat'ı, dua kitaplarını İngilizceye çevirmiş, sinagoglardaki ritüelleri de İngilizce çevirerek Amerika'ya uyum sürecine katkıda bulunmuştur. Dolayısıyla Amerika'ya yerleşen Yahudiler yapmış oldukları çalışmalarla hem ülke düzenine ayak uydurmaya çalışmış hem de inançlarını yaşamaya çalışmışlardır.

Kitabın ikinci bölümünde tarihsel bir çözülme ve parçalanma geçiren Amerikan Yahudilerinin oluşturduğu gruplar ve farklı anlayışlar anlatılmaktadır. Yazar bu bölümde oluşan Yahudi gruplarının temel prensiplerine, ideolojik noktalarına ve diğer Yahudi gruplarının temel eleştirilerine değinmiştir. Yahudilik adı altında oluşan gruplar hakkında bilgi verilerek yaşam tarzları ve tutumları ele alınmıştır. Özellikle kitabın temelini oluşturan bu bölüm Yahudi gruplarının düşüncelerini bizlere sunmaktadır. Ana akım olarak bazı Yahudi grupları ılıman olurken bazıları ise daha katıdır. Mesela Ortodoks Yahudileri katı bir şekilde Halaka'yı (Yahudi Şeriatı) takip etmektedir. Ama bu durum Reformist Yahudiler tarafından hep eleştirilmiştir. Çünkü bilim dışı ve modern düşüncenin dışında kaldıklarını iddia etmişlerdir. Muhafazakâr Yahudilik ise bu iki zıt grubun aksine Halaka'nın esnetilip yorumlanacağını kabul edip orta yolda ilerlemeyi tercih eden gruptur. Böylece Amerika'da daha hızlı büyüdüğü ifade edilebilir. Bu bölümde yazarın bizlere sunduğu birinci kaynak bilgileri bizim Yahudiliği tanımamız bağlamında önemli bir yere sahiptir. Yazarın grupların birbirlerini eleştirdikleri noktalara da değinmesi grupları anlamamız açısından önemlidir.

Kitabın üçüncü bölümünde Amerika'da 50 eyalette de farklı alanlarda kurum, sivil toplum örgütü ve derneklerin öne çıkanlarına değinilmiştir. Bu kurumların çoğu Yahudilerin yoğun olarak yaşadığı New York şehrinde. Bu kurum ve kuruluşları yazar dört başlık altında incelemiştir. Yahudi toplumu ile ilişkiler bazında kuramlar; Yahudilerin insan hakları bağlamında sivil ve dini hakların savunulması esas alınarak kurulmuştur. Ayrıca

yaşadıkları ülkelere kültürel ve sosyal açıdan uyum sağlamaları esas alınmıştır. Kurulan kültürel kurumların amacı Amerika'ya yerleşen Yahudilerin tarih, kültür, sanat ve yayın faaliyetlerine yönelik olup yeni yetişen nesillere de bunların aktarılmasını sağlamaktır. Dini ve eğitim kurumları Amerika'da yaşayan Yahudilerin farklı mezhepler tarafından asimile olmamasını sağlamak ve mevcut Yahudi kimliklerini kaybetmemek amacıyla faaliyet göstermektedir.

Sonuç olarak yazar, Yahudilerin Amerika'ya göç etmesiyle birlikte yaşamış oldukları zorlukları ve bu zorluklardan kurtulma süreçlerini anlatmaktadır. Kitabın sonunda yer alan Ek-1 Amerikan Yahudi Tarihi Kronolojisi kitaptaki süreçleri anlamamız açısından önemli bir yere sahiptir. Bu süreçler doğrultusunda Yahudiler yenedünya olarak gördükleri Amerika'yı vatan olarak kabul etmişlerdir. Bu durum kutsal toprak anlayışlarının olmadığını göstermektedir. Ayrıca Tevrat'ı da bağlayıcı olarak değil de tarih kitabı olarak değerlendirirler. Günümüzde Amerika'da ve İsrail'de yaşayan Yahudilere baktığımız zaman nüfus bakımından bu grubun Amerika'da daha fazla oldukları açıkça görülmektedir. Amerika'nın ilerlemesiyle onlar da bu süreçte gelişmiş ve kayda değer başarılar göstererek toplumda önemli bir yere sahip olmuşlardır. Burada yaşayan Yahudi toplumu modern zamanların en zengin ve en etkili toplumlarını oluşturmaktadır. Bu gücün altında yatan unsur eğitilmiş olmaları ve ticaretle uğraşmış olmalarıdır. Kurmuş oldukları kurumlara her yıl milyonlarca dolar yardımda bulunmaları güçlü ve birbirlerine bağlı olduklarını göstermektedir. Yazarın bu çalışması ele aldığı kurumlar bakımından yeni araştırmalara kapı aralamıştır.

